

Kādî Abdülcebâr'ın Düşüncesinde Dilin Yeri

The Role of Language in Qādî 'Abd al- Jabbâr's Thought

Mesut ERZİ

Dr., Hakkari Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Hakkari/Türkiye
PhD., Hakkari University, Faculty of Theology, Hakkari/Türkiye

erzi.mesutt@gmail.com | orcid.org/0000-0001-5222-6392 | ror.org/00nddb461

Makale Bilgisi Article Information

Makale Türü	Article Type
Araştırma Makalesi	Research Article
Geliş Tarihi	Date Recieved
31 Ocak 2022	31 January 2022
Kabul Tarihi	Date Accepted
18 Mayıs 2022	18 May 2022
Yayın Tarihi	Date Published
30 Haziran 2022	30 June 2022

İntihal Plagiarism

Bu makale, iTenticate yazılımı ile taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

This article has been scanned with iTenticate software. No plagiarism detected.

Etik Beyan Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Mesut Erzi).

It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Mesut Erzi).

CC BY-NC-ND 4.0 lisansı ile lisanslanmıştır.

Licensed under CC BY-NC-ND 4.0 license.

Atıf | Cite As

“ Erzi, Mesut. “Kādî Abdülcebâr'ın Düşüncesinde Dilin Yeri”. *Kader* 20/1 (Haziran 2022), 369-397. <https://doi.org/10.18317/kaderdergi.1065833> ”

Öz

Kādî Abdülcebbar'ın düşünce dünyası incelendiğinde bunun, Tanrı'nın insanı sorumlu kılabilmesinin imkânı üzerine kurulu olduğu anlaşılmaktadır. Eş deyişle o, teklif merkezli inşa edilen bir düşünce evreni ve düzenine sahiptir. Bu yüzden de onun *usûlü'd-dîn* şeklinde adlandırıldığı düşüncesinin içeriğini insanın sorumlulukları oluşturmaktadır. İnsanın bu sorumlulukları ise akıl yoluyla kendisine bildirilen yükümlülükler anlamında *akliyyât* ve akıl tarafından tayin edilmesinin olanak dışı olmasından ötürü ancak vahyin gönderilmesiyle mesul tutulacağı hususlar mânâsında *nübüvvât* (*sem'iyât*) olmak üzere iki temel başlık altında toplanmaktadır. *Akliyyât*, akli teklif sahasını; *nübüvvât* ise sem'î (şer'î) teklif alanını tanımlar. *Akliyyât*'ın kapsamında tevhid ile adalet ilkeleri ve bu ilkelerle bağlantılı mevzular bulunmaktadır. Teklifin bu kısmında Kādî Abdülcebbar'ın sistemi tamamen akıl tarafından kurulmaktadır. Öyle ki akıl hem öğrenmekle mükellef olduğu ilimleri öğrenir hem de yapması gereken amelleri tespit eder. Bu nedenle Kādî'ye ait sistemde bu noktaya kadar vahye gereksinim duyulmamaktadır. *Nübüvvât*'ın içeriğini oluşturan sem'î teklif ise akli teklifle yükümlü tutulan şeylerin yapılmasından sonra söz konusu olup sisteme dahil olmaktadır. Öyle ki sem'î teklif, akli teklifin dışında kalan ve ancak sem'î (vahiy) vasıtasıyla bilinebilen hususlara ihtiyaç duyulduğunda gündeme gelmektedir. Adı geçen bu hususlara örnek vermek gerekirse zinanın ahlaki çöküntüye sebep olduğu bilgisi, namaz ve oruç gibi şer'î ibadetlerle maslahatlar zikredilebilir. Kādî Abdülcebbar'ın düşüncesinin içeriğini oluşturan söz konusu *akliyyât* ve *nübüvvât* (*sem'iyât*) ispat edilmesi, temellendirilmesi ve gerekçelendirilmesi amacıyla üç farklı delil türünün kullanıldığı gözlemlenmektedir. Bunlar sırasıyla *aklî*, *sem'î* ve *lugavî* (dil) delillerdir. Bu delillerden her birinin kendine ait, yetkili tek mercii addedildiği bir etkinlik alanı bulunmaktadır. Nitekim *akliyyât* bahislerinde akli delil, şer'iyât meselelerinde sem'î delil ve dil mevzularında da *lugavî* delil esas alınmaktadır. Bu araştırma *lugavî* delilin, yani dilin Kādî Abdülcebbar'ın düşüncesinde söz sahibi kabul edildiği alanı detaylandırıp kapsamlı hale getirmeyi hedeflemektedir. Eş deyişle bu makalede telif edici rol oynayan etken, dilin bir istidlâl yöntemi olarak Kādî Abdülcebbar'ın düşüncesindeki yerinin ve etki sahasının ne ölçüde olduğu sorusunun en yalın cevapla açıklanıp ortaya konulmasıdır.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, Mu'tezile, Kādî Abdülcebbar, Düşünce, Dil, Akıl, Teklif.

Abstract

The thought system of Qādî 'Abd al-Jabbâr, who is a productive intellectual worker in the Mu'tazilî school, is established on the contingency (*imkân*) of obligation (*taklîf*) of the God upon people. In other words he has a universe and order of thought which is built around the term obligation. Therefore, the content of Qādî's aforementioned thought which has a very significant place in Mu'tazilî thought is constituted of responsibilities of human beings. These responsibilities of the human beings are gathered under the title of rational ones (*aqliyyât*) in terms of being held responsible by reason and the title *sem'iyât* which covers the things that fall under the category of responsibilities that can be only known by revelation (*wahy*) due to the impossibility of being assigned by the sole reason. In short, *aqliyyât* corresponds to the rational field of obligation whereas *sem'iyât* corresponds to the legal (*shar'î*) field of responsibility. The responsibilities under the title *aqliyyât* are such as tawhîd, justice, and other non-primary premises that serve as instruments for comprehending these two terms. The content of *sem'iyât*, on the other hand, is constituted of the issues that fall outside of the rational obligation (*taklîf al-aqlî*) and can only be known by means of sam' (revelation) such as the knowledge that adultery leads to moral corruption or the knowledge of juristic worships. We can observe that Qādî 'Abd al-Jabbâr, did make use of three different kinds of proofs in order to prove, found, and justify the aforementioned issues which lay the foundations for his thought. These are rational (*aqlî*), revelational (*sem'î*) and linguistic (*lugawî*) proofs, respectively. For each of these kinds of proofs there is an idiosyncratic domain of coverage on which that kind of proof is considered as the unique authority. This research aims to elaborate the domain the only authority of which is the linguistic proofs and also aims to render it comprehensive. So to speak, the motivating factor of this research is to clarify the question of to what extent the language plays a role in Qādî's thought and its domain of influence in the simplest way.

Keywords: Kalâm, Mu'tazila, Qādî 'Abd al-Jabbâr, Thought, Language, Reason, Obligation.

Giriş*

Belirli ve tikel bir konunun bir düşünce sisteminin bütününün içerisindeki yerini saptayabilmek, öncelikle o sistemin temel mevzularına ve bunların uzantılarına yönelik sahip olunan genel düzeyde bir bilgi birikimi gerektirmektedir. Kādî Abdülcebbar'ın düşünce sisteminde dil gibi spesifik bir başlığın ele alınması, dile getirilen söz konusu gerçekliğe binaen evvelâ onun sisteminin tümüne yönelik ana hatlarıyla bir inceleme ihtiyacı doğurmaktadır. Bu nedenle bu araştırmada öncelikle Kādî'nin düşünce sistemi, temel bölümler şeklinde tasnife tâbi tutulmaktadır. Bu tasnif, sistemin zemininde teklifin bulunduğu kabulü üzerinden inşa edilir. O yüzden *usûlü'd-dîn* şeklinde tanımlanan Kādî'ye ait düşünce sistemi, Allah tarafından insana yüklenen tüm sorumluluklar anlamındaki *teklif* üzerinden ilk olarak iki ana bölüme taksim edilmektedir. Bu bölümlerden biri, Allah'ın insana sadece akıl verdiği için onu kendileriyle yükümlü kıldığı hususlardan müteşekkildir. Adı geçen bu yükümlülükler aklî teklifin içeriğini oluşturan ve akılla bilindiği kabul edilen şeyler mânâsında *akliyyât* diye adlandırılır. Diğer bölümün içeriğini ise insan aklının "*benim bilemediğim ama benim için maslahat barındıran hususların olabileceği*" şeklindeki itirafının¹ sonucu olarak ancak vahiy yoluyla öğrenilen mükellefiyetler doldurmaktadır. Bunlara da *nübüvvât* (sem'iyât) denilir.

İşte "*Kādî Abdülcebbar'ın düşüncesinde dilin yeri*" başlığını taşıyan bu çalışma, adı geçen temel bölümler olan *akliyyât* ve *nübüvvât* başta olmak üzere bunların uzantıları sayılan diğer konuların bütünlüğü bağlamında dilin yerini tespit etmeyi amaçlamaktadır. Bu yapılırken Kādî'nin sisteminde kullanılan bir delil olması hasebiyle dilin sistemdeki kullanım alanının kesinleştirilebilmesi adına onunla birlikte Kādî'nin sisteminde kullanılan diğer delillerin kullanım sahalarıyla delâlet dayanaklarını da değinilir. Bunun yanı sıra dilin, sistemde kullanılan diğer delillere karşı konumu, yani akıl ve sem' karşısındaki durumu da netleştirilmeye çalışılmaktadır. Bütün bunların nihayetinde ise bir delil olarak dilin gücü ve deliller arası güç odaklı ilişkiler incelenerek dilin sistemdeki yerinin objektif bir tarzda tespit edilmesine gayret gösterilmiştir.

Hedeflenen söz konusu amaca ulaşmaya çalışırken temel kaynak kabul edilip kullanılan eserler, elbette öncelikle sistemin sahibi Kādî Abdülcebbar tarafından kaleme alınanlardır. Bu bağlamda ilk ve en temel ana kaynak Kādî'nin sistemini geniş şekilde sunan *el-Muğnî fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-âdl* adlı eserdir. Diğer önemli bir kaynak ise üç ciltlik *Kitâbu'l-Mecmû' fi'l-muhît bi't-teklîf* adlı kitaptır. Bu nedenle bahse konu iki esere çalışma boyunca sık sık başvurulur. Bununla beraber konunun gerekli kıldığı ölçüde Kādî'nin diğer eserlerine de yer yer atıflar yapılır. Bir araştırmamanın ikinci en önemli kaynağı olan, araştırma konusuyla ilgili daha önce yapılan çalışmalardan da istifade etmek gerektiği bilinciyle bu araştırmadan önce yapılan tez, kitap ve makale türü çalışmalardan da istifade edilmiştir. Bu anlamda yeri gelip bağlamı oluştuğunda ilgili ikinci literatüre gidilmekte ve araştırmacıların fikirleriyle yaklaşımlarından yararlanılmaktadır. Takip edilen bu yöntemle bundan önce çeşitli çalışmaların dilin Kādî'nin düşüncesindeki durumuyla ilgili vardıkları

* Bu makale Prof. Dr. Hülya Alper danışmanlığında hazırladığım *Kādî Abdülcebbar'da Akıl ve Dil* (İstanbul: MÜSBE, 2022) adlı doktora tezinden üretilmiştir.

¹ Bunun için bk. Kādî Abdülcebbar, *Kitâbu'l-Mecmû' fi'l-muhît bi't-teklîf*, nşr. Jan Peters (Beyrut: Dârü'l-Meşrik, 1999), 3/418.

birtakım sonuçların değerlendirilmesi hedefledir. Ardından değerlendirmeye alınan adı geçen sonuçlarla birlikte konunun tüm boyutlarıyla gözler önüne serilmesine çaba gösterilir.

1. Dilin Yerinin Tespit Zemini: Teklif ve Bildirimi/İ'lâmı

Kādî Abdülcebbar teklifi, ilâhî bir nizam olarak dinin, mükellef tutulan insandan yapılmasını veya uzak durup kaçınılmasını istediği tüm hususlar anlamında geniş yelpazeli bir şemsiye kavram şeklinde tasavvur etmektedir. Diğer bir ifadeyle, kelâm ilminin de içerisinde bulunduğu ilâhî bir sistem olarak din, Kādî Abdülcebbar tarafından teklif merkezli temellendirilmeye çalışılmaktadır. Bu nedenle onun düşünce dünyasının giriş katının teklif olduğu söylenebilir. Teklif, Kādî tarafından hakikati, mükellef tutanın (*mükellif*) sıfatları, mükellef tutulacak olan kişinin durumu ve bu mükellefiyetinin hasen sayılmasının şartları, yapmak veya uzak durmak şeklinde teklifin iliştiği hükümler ve teklifin faydası gibi farklı açılardan konu edinilmektedir.²

Kādî, kelâm ilminin içeriğini oluşturan mevzuların da dahil olduğu din olgusunu bir bütün olarak teklif üzerinden açıklar. Bu durum aynı zamanda usûlü'd-dînin teklif teorisi bağlamında bir düzene oturtulması anlamına gelmektedir. Şöyle ki teklif, hakikatının ne olduğu bakımından ele alındığında teklif edilmesinin bildirilmesi (*i'lâm*) zarurî tarzda veya aklî delâletin tayini şeklinde olan *akliyyât* ve *nübüvvâtın* (sem'iyâtın) tümünü kapsar. Teklifin bu açıdan kapsam alanı, *akliyyât* ve *sem'iyâtla* birlikte şer'î emir yoluyla bildirilen mükellefiyetleri de (*şer'iyât*) içerecek genişliktedir.³ Teklifin bir tarafı olarak mükellef sayanın (*mükellif*) sıfatları işlendiği vakit ise *tevhid* ve *adaletle* ilgili bütün detaylar buraya dahil edilmektedir. Zira ancak tevhid ve adaletle birlikte teklifin hasen oluşu kanıtlanabilmekte ve mükafatlara dair güvence sağlanabilmektedir. Bu yüzden de yararlı işlere yönelik mükafatın şüphe götürmeyecek kesinlikte vuku bulacağı, teklifin hasen biçimde oluştuğunun bilinmesi ve bunların sonucunda da mükellefi itaate yönlendirecek *devâilerin*⁴ (güdü, motiv) husule gelmesi bakımından Allah'ın hikmetinin, tevhid ve adalet

² Teklifin bütün bu açılardan ele alınmasının nedenini Kādî şöyle açıklamaktadır: "Zira hakikatının ne olduğundan başka mükellef tutan biri ile mükellef tutulacak kişinin bulunması teklifin gerekliliğindedir. Teklifin tarafları olan *mükellif* ve *mükellefin* yanı sıra, teklif edicinin, mükellef sayılacak kişiye yüklediği fiillerin ve bu fiillerle mükellef sayılmanın faydasının da bilinmesi teklif için olmazsa olmaz şartlardandır". Teklifin kavramsal çerçevesi için bk. Kādî Abdülcebbar, *Kitâbu'l-Mecmû' fi'l-muhît bi't-teklif*, nşr. Daniel Gimaret- J. J. Hoube (Beyrut: Dârü'l-Meşrik, 1986), 2/169.

³ Kādî Abdülcebbar, *el-Mecmû'*, 2/169.

⁴ *Devâî* (*dâî*) denilen şey, bir fiilde fayda veya zararın olabileceğine yönelik ilim, itikad veya zan şeklindeki bilgimizdir. Bu bilgimiz, bir fiili yapıp yapmayacağımızı etkilemektedir. Bir yemekte zehir olduğunu bildiğimizde onu yemekten geri durmamız, zehirin olmadığından emin olduğumuzda ise gönül rahatlığıyla yememiz devâî yoluyla gerçekleşen eylemlerimize örnek olarak verilebilir. Devâînin tespit edilmesinin yolu, onun kişiye bir şeyi yapmayı veya o şeyden vazgeçip başkasını gerçekleştirmeyi câiz ve mümkün kılmasının gözlemlenmesi şeklindedir. Böylece kişi, kendisinde bulunan devâîlerden dolayı eylemlerden birini terk edip diğerini tercih etmektedir. Devâîlerle ilgili dikkat edilmesi gereken husus, devâînin kudret olmadığıdır. Zira şayet devâîlerle birlikte kudret bulunmayacak olsa fiilin vuku bulması geçerlilik kazanmaz. Kudret bulunduğu takdirde ise fiilin meydana gelmesi geçerlilik kazanır. Bu nedenle de fiilin vukuunu mümkün ve sahih kılanın devâîler değil, kudret sıfatı olduğu öne sürülmekte ve bunun devâîlerin dahilyle gerçekleşebileceği şeklindeki tez reddedilmektedir. Devâîlerle ilgili belirtilmeden geçilmemesi gereken hususlardan biri de onların fiili zorunlu kılmayıp sadece kudret sahibi kişinin, bir fiili diğerine tercih edebilmesi sonucunu doğurduklarıdır. Başka bir ifadeyle fâilin, fiilin hasen olduğuna yönelik bilgisi, onun mutlaka ve zorunlu bir biçimde o fiili işleyeceği anlamına gelmemektedir. Aksine devâînin gerektirdiği şey, fâilin, söz konusu bilgisinden dolayı fiili tercih ettiği ve bu nedenle de onun fiili tercih etmesinin hasen olduğu hususudur. Bu yüzden de devâînin, fiili zorunlu kıldığı değil, fâilin, o fiili tercih etmesini diğer fiilerden daha evlâ kıldığı söylenebilir.

temelinde “teklif” kavramıyla birlikte işlenmesi zorunluluk arz ettiğinden bu başlık altına alınmaktadır.⁵

Teklifin bir diğer tarafı olan *mükellef* söz konusu olduğunda ise akıl sahibi canlı sıfatıyla mükellef sayılacak insanın mahiyetinin ne olduğu ve ona sorumluluk yüklemenin hasen kabul edilebilmesinin şartları gündeme gelir. Bu şartlar *akıl*, *kudret* ve *lutuftur*.⁶ Lutuftan söz açılınca *elem*lere dair bahis de işlenir. Yine lutufla bağlantılı şekilde vâcip mi yoksa tafaddül türünden mi kabul edileceği açısından *aslah* tartışması mevzubahis olur. Aslah olanın vâcip olmadığı sonucuna varılınca yüce Allah’ın teklifle insanlara nimette bulunduğu mevzusu ele alınır. İtaate sevk eden ve mâsiyetten uzaklaştıran etmenler olarak *rağbet* ve *haşyetin* ancak *va’d* ve *va’id* ilkesiyle sabit olabilmesi cihetiyle bu ilkenin teklifle alakası kurulur. Bu nedenle bahse konu ilke burada tartışılıp incelenir. Mükellefin sıfatları ve onun yükümlü kılınmasının hasen olmasının şartları bağlamında *temkin* ve *lutuf* kabilinden olması itibariyle *bi’set* (peygamberlikle görevlendirme) de burada konumlanır. Kezâ *bi’set* sonucunda peygamberlerin getirdikleri şeriatlar da bu başlık altında yerini alır.⁷

Yapılması veya uzak durulması yollarından biriyle teklifin iliştiği hükümler hakkında konuşulduğu vakit, *akıl* veya *sem’* vasıtasıyla bilinen *vâcip*, *hasen* ve *kabihin* bütün türleri ihata edilip ele alınır. Bu bağlamda *sem’* iyyâtla ilişkili olan başlıklardan biri de *emir bi’l-ma’rûf nehiy ani’l-münker* ilkesine dair bahislerdir. Bu ilke kendi içinde farklı alt dallara ayrılmakta ve *imâmet* meselesi bu dallardan birini oluşturmaktadır. Teklifin bu anlamda iliştiği diğer hükümler ise *akitler*, *ibadetler* vb. *şer’î hükümlerden* (*şer’iyyât*) oluşmaktadır. Söz konusu *şer’î* ahkam, *Kur’ân*, *sünnet* ve bu ikisinden istinbat edilen *şer’î deliller* olmaksızın bilinemeyeceğine göre mükellefin yükümlü olduğu şeyleri yerine getirebilmesi için bunları da bilmesi gerektiği söylenir. *Usulü fıkıhın*, *şer’î delillerin tertibine dair bir ilim dalı* olması münasebetiyle sisteme bu noktada dahil edildiği görülür.⁸

Devâilerle ilgili açıklanması gereken bir diğer husus ise onların, diri olan bütüne (cümletü’l-hayy), yani fâile mahsus olduklarında onun haline tesir etmeleri ve tercih edeceği seçeneklerinde etkili olmalarıdır. Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğni fi ebvâbi’t-tevhid ve’l-’adl*, nşr. İbrâhim Medkûr (Kahire: ed-Dârü’l-Mısriyye li’t-Te’lif ve’t-Terceme, 1963), 12/209, 128; a.mlf., *el-Mecmû’, 2/119*; a.mlf., *el-Muğni fi ebvâbi’t-tevhid ve’l-’adl*, nşr. Tefik Tavil-Saîd Zâyid (Kahire: ed-Dârü’l-Mısriyye li’t-Te’lif ve’t-Terceme, 1963), 8/47, 52, 54-55; a.mlf., *el-Muğni fi ebvâbi’t-tevhid ve’l-’adl*, nşr. Muhammed Ali en-Neccâr-Abdülhalîm en-Neccâr (Kahire: ed-Dârü’l-Mısriyye li’t-Te’lif ve’t-Terceme, 1963), 11/98; a.mlf., *Kitâbu’l-Mecmû’ fi’l-muhit bi’t-teklif*, nşr. el-Eb Jean Yusuf Houben el-Yesui (Beyrut: el-Matbaatü’l-Katolikiyye (Imprimerie Catholique), 1965), 1/44. Ayrıca Kâdî Abdülcebbar’ın devâiler konusundaki yaklaşımıyla ilgili geniş bilgi için bk. Osman Demir, *Kâdî Abdülcebbar’da İnsan Psikolojisi Güdüler (Devâi) ve İnsan Davranışı Üzerindeki Etkileri* (Bursa: Emin Yayınları, 2013). Kâdî Abdülcebbar’ın, kıyasta kullanılan illeti, dâî şeklinde nitelendirdiğini söyleyen çalışmalar da bulunmaktadır. Bunun için bk. Ali Butur, *Cessas ve Kâdî Abdülcebbar’ın Kıyas Anlayışlarının Karşılaştırılması* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 79, 82-83.

⁵ Kâdî Abdülcebbar, *el-Mecmû’, 2/169-170*; a.mlf., *Şerhu’l-usûli’l-hamse*, nşr. Abdülkerim Osman (Kahire: Mektebetu Vehbe, 1996), 510.

⁶ Lutuf teorisiyle ilgili geniş bilgi için bk. Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğni fi ebvâbi’t-tevhid ve’l-’adl*, nşr. Ebü’l- Alâ Afîfi (Kahire: ed-Dârü’l-Mısriyye li’t-Te’lif ve’t-Terceme, 1963), 13/4-189; Mahsum AYTEPE, *ilahi Yardım ve Özgürlük Diyalektiği (Mu’tezile’nin Lütuf Teorisi)*, (İstanbul: EndülüS Yayınları, 2018).

⁷ Kâdî Abdülcebbar, *el-Mecmû’, 2/170*; Orhan Şener Koloğlu, *Cübbâiler’in Kelâm Sistemi* (İstanbul: İSAM, 2011), 412, 424, 454. İnsanın mahiyetiyle ilgili tartışmalar için bk. Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğni*, 11/309-368.

⁸ Kâdî Abdülcebbar, *el-Mecmû’, 2/170*. Mu’tezile’nin fıkıh usulü anlayışıyla ilgili geniş bilgi için bk. Yüksel Macit, *Mu’tezilenin Fıkıh Usulü Anlayışı*, (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2000).

Teklifle bağlantılı olarak konuşulan son husus ise onun gayesidir. Teklif bu açıdan söz konusu edildiğinde amacının *sevaba* nail kılma veya *ikâbtan* sakındırma olması cihetiyle *va'd* ve *va'id* ilkesiyle ilgili tüm aklî ve sem'î hükümler teklifin gayesi başlığı altında konumlanır. Meselâ *tövbe*, hak edene mükafatının sağlanmasının ancak teklifin sona ermesi durumunda mümkün olması cihetiyle *fenâ*⁹ ve *tekrar dirilme* konularıyla bunlara bağlı bulunan *âhret halleri* ve *âhirette sevaba nâil* olacak kişilerle kâfir ve fâsiklardan cezaya çarptırılacak olanların halleri de burada ele alınır.¹⁰

Yukarıda ortaya konulduğu haliyle teklif, esasında bir tek Kādî Abdülcebbar'ın düşünce uzayını değil, uzmanlık sahası ister genel anlamda din isterse de özel biçimde usûlü'd-dîn olsun, her düşünür ve fikir insanının da düşünce dünyasını şekillendiren bir kuramdır. Nitekim Kādî'nin de belirttiği üzere, insanlar arasındaki görüş ayrılıklarının, ilgili olup etrafında döndüğü konular teklifle bağlantılı olarak açıklanan söz konusu hususlardan meydana gelmektedir.¹¹ Ancak bu anlamda usûlü'd-dîn'in konusu etrafında oluşan, düşüncede yakınlık ve fikriyat benzerliğine rağmen kelâm düşünce tarihinin hemen her kertesini farklı ekol ve düşünce akımlarına sahne olmuştur. Bunun nedeni ise teklifin içeriğini oluşturan temel ilkelerin bilinmesi, ispatı ve gerekçelendirilmesi noktasında ortaya çıkan farklı yaklaşımlardır. Bu yaklaşım sahiplerince kullanılan farklı metotlar ve takip edilen birbirinden ayrı eğilimler, dini düşüncede çeşitliliğe neden olmuştur. Düşüncede zenginlik demek olan, birbirinden farklı ve özgün düşünce akımlarının doğmasını sağlayan itici güç olması bakımından merkezi bir öneme sahip bulunan noktalardan birinin de bahse konu temel ilkelerin, mükellef tarafından hangi yolla bilineceği problemi olduğu anlaşılmaktadır. Tam anlamıyla söyleyecek olursak, Tanrı'nın insanları kendileriyle yükümlü kılıp adına din dediği ana ilkelerin, mükellef tarafından ne şekilde öğrenileceği sorunu, dinî düşüncede ayrışmanın başladığı ana üslerden biridir. Teklife konu olan temel ilkelerin bilinmesi noktasında ortaya çıkan farklı yaklaşım tarzları, dinî düşüncede fırkalara ayrılmanın neşvünema bulmaya başladığı ana kavşaklardan biri olarak kabul edilmektedir. Bunun nedeni, insanın Tanrı karşısındaki mesuliyetinin, yalnızca seçilen bir peygamberin getirdiği vahiy mi yoksa vahiy olmasa bile bunun akılla da bildirilmesinin (*i'lâm*) mümkün olup olmayacağı sorunsalıdır. İşte bu noktada, kimileri teklif ilanının sadece vahiyyle mümkün olduğunu iddia ederken, kimileri de onun ancak akılla olabileceği iddiasında bulunmuştur. İlk iddiayı öne sürenler Kādî tarafından *Haşvî* şeklinde adlandırılmaktadır. Son iddia sahiplerinin ise *Berâhime* adında ayrı bir düşünce kolunu oluşturdukları belirtilmektedir. Bu iki iddiaya karşın,

⁹ Fenâ ve teklifin ilişkisi için bk. Orhan Şener Koloğlu "Fenâ: Son Dönem Mutezilesinde Teklîfin Sonlandırılması Üzerine Tartışmalar", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18/1 (2009), 425-468.

¹⁰ Kādî Abdülcebbar, *el-Mecmû'*, 2/170-171. Kādî Abdülcebbar'ın teklif anlayışıyla ilgili geniş bilgi için bk. *el-Muğnî*, 11/58-531. *el-Muğnî*'nin bu cildi Kādî tarafından teklife ayrılmıştır. Ayrıca bk. Abdülkerim Osman, *Nazarîyyetü't-teklîf: Ârâu'l-Kādî Abdülcebbar el-ke'lâmîyye* (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1971); Hüseyin Maraz, "Kādî Abdülcebbar'ın Düşüncesinde Teklîfin Gayesel Yorumu", *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6/1 (Bahar, 2015), 239-275. Mu'tezile'nin teklif anlayışıyla ilgili geniş bilgi için ise bk. Orhan Şener Koloğlu, *Cübbâiler'in Kelâm Sistemi*, 331-368; Özlem Yılmaz, *Mu'tezile Kelâmında Teklîf Anlayışı*, (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011), 10-96.

¹¹ Kādî Abdülcebbar, *el-Mecmû'*, 2/171.

Kādî'nin de bağlı bulunduğu i'tizâl düşüncesi ise teklifin hem akılla hem de vahiyle (sem', şer') bildirilmesinin mümkün olduğunu savunmaktadır.¹²

Teklifin nasıl bilineceği ve i'lâmı, düşünce ekollerinin yapısını belirleyen önemli faktörlerden biridir. Zira şayet i'lâmın tek yolunun vahiy olduğu iddia ediliyorsa sistem daha baştan nakli esas alarak akli devre dışı bırakmış demektir. Diğer yandan mümkün tek yolun, akıl olduğu iddia edilip bu zeminden hareketle bir sistem inşa edildiğinde böyle bir sistemde de nakle yer olmayacağı açıktır. Kādî'nin bağlı bulunduğu çizgide olduğu üzere hem akıl hem de nakil dikkate alındığı vakit ise adı geçen diğer iki yaklaşımdan farklı üçüncü bir duruş ortaya çıkmaktadır. Burada önem arz eden nokta, teklifin i'lâmıyla ilgili takınılan tavrın, bir sistemin bütün konularına sirayet ettiği gerçeğidir. Bu konulardan biri de dilin bir sistemdeki yerinin belirlenmesidir. Çünkü bir sistemde dilin yerinin belirlendiği ilk zemin aslında teklifin bildirim meselesinde benimsenen yaklaşımdır. Nitekim bildirim tek yolunun vahiy olduğunu iddia eden yaklaşımda dilin oldukça merkezi bir yere sahip olması gibi, yegâne yolunun akıl olduğunu öne sürenlerin sisteminde ise dilin bir kıymetinin bulunmayacağı açıktır. Diğer yandan, bildirim için hem akli hem de vahiy mümkün görenlerin yaklaşımında ise akıl ve dilin ikisinin de önemli görüleceği ortadadır. Kādî

¹² Kādî Abdülcebbar, *el-Mecmû'*, 3/417; Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Fûrek el-İsfahânî, *Mücerredü Makâlâtî's-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*, nşr. Daniel Gimaret (Beirut: Dârü'l-Meşrik, 1986), 31-33. Burada Haşviye'nin bağlam itibarıyla, teklifin ancak sem'î yolla mümkün olabileceğini iddia eden tüm kesimleri kapsadığını unutmamak lazım ki bu, adı geçen niteliğin Mu'tezile dışındaki birçok ekole teşmil edildiği anlamına gelmektedir. Nitekim Kādî'nin sadece burada değil, diğer bazı bağlamlarda da benimsediği görüş muhalif olanların tümünü topyekûn şekilde Haşvî diye nitelendirdiği görülmektedir. (Kādî Abdülcebbar, *el-Muğni fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-'adl*, nşr. Muhammed Mustafa Hilmi-Ebü'l-Vefâ Ganîmî (Kahire: ed-Dârü'l-Mısriyye li't-Te'lîf ve't-Terceme, 1963), 4/139; a.mlf., *el-Muğni fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-'adl*, nşr. Emîn el-Hülî (Kahire: eş-Şeriketü'l-Arabî li't-tibâa ve'n-neşr, 1960), 16/153). Buna göre Haşviye, Ehl-i Sünnet de dahil ashâbü'l-hadîs çizgisiyle bu çizgiye yakınlığı bilinen tüm dinî düşünce guruplarını içermektedir. (Kādî Abdülcebbar, *el-Muğni*, 4/139; 16/153; Metin Yürdagür, "Haşviye" (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1997), 16/426-427). Diğer yandan, teklifin tek mümkün yolunun akıl olduğunu iddia eden cenah için her ne kadar örnek kabilinden Berâhime'nin ismi verilmiş olsa da esasında tavrı olarak bunun da genel ve kapsayıcı olabileceği hatırdan çıkartılmamalıdır. Nitekim Kādî Abdülcebbar, Berâhime'nin yanına Gâliyye ve Bâtınî-Karmatî hareketi gibi başka gurupları da ekler. (Kādî Abdülcebbar, *Tesbîtü delâli'n-nübüvve*, nşr. Abdülkerim Osman (Beirut: Dârü'l-Arabiyye, 1966), 1/50-51, 90, 126 vd.). Ayrıca Berâhime'nin sem'î teklifle akli olanın arasında var olduğunu iddia ettiği çelişkiler ve konuyla ilgili dile getirdiği tüm şüpheler, Kādî tarafından müstakil bir başlık altında uzun uzun tartışılıp çürütülmektedir nübüvvet konusu işlenirken. Yapılan bu tartışmalarda sık sık yinelenen husus, teklifin hem akli hem de sem'î olabileceğine yönelik açıklanabilir mâkul argümanlar olduğu gözlemlenmektedir. (Kādî Abdülcebbar, *el-Muğni fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-'adl*, (Kahire: ed-Dârü'l-Mısriyye li't-Te'lîf ve't-Terceme, 1963), 15/109-146). Teklifin tek mümkün yolunun akıl olduğunu öne sürenlerin sadece Berâhime'den ibaret olmadığı ve gerek geçmişte gerekse de günümüzde bu yaklaşım tarzının altında kabul edilen düşünce akımlarının var olduğu hususu, kaynaklar tarafından aktarılan bir husustur. Nitekim nübüvvet yoluyla teklif imkânına karşı çıkan modern hareketlerin de bulunduğu biliyoruz. (Yusuf Şevki Yavuz, "Nübüvvet" (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2007), 33/279-285). Ayrıca Berâhime'nin kendi içinde ayrıldığı kolların sem'î teklife bakışlarının birbirinden farklı olduğu da bilinmektedir. (Günay Tümer, "Brahmanizm" (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1992), 6/329-333). Kādî'nin Haşvî diye nitelendirdiği cenahın kendi yaklaşımlarına dayanak kıldıkları tezlere bir örnek olması ve aynı zamanda karşı eleştiri teşkil etmesi bakımından İbn Teymiyye'nin açıklamaları önemlidir. Bunun için bk. İbn Teymiyye, *Der'ü te'ârûzi'l-'akl ve'n-nakl*, nşr. Muhammed Reşad Salim (Riyad: Câmîatü'l-İmam Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, 1979), 1/87-113, 138-192, 194-208 vd. Teklifin kabih olduğu iddiasından yola çıkarak nübüvvetin gerçekleşme imkânının bulunmadığı yönünde fikir beyan eden başta Berâhime olmak üzere diğer grupların söz konusu iddialarına mesnet kıldıkları temel argümanlar ve bunlara verilen cevaplarla ilgili bilgi için bk. Fahreddin er-Râzî, *Nihâyetü'l-'ukûl fi dirâyeti'l-usûl*, nşr. Said Abdüllatif Fude (Beirut: Darü'z-Zehair, 2015), 3/431-443.

Abdülcebbar'ın, kendi sistemini Allah'ın insanı usûlü'd-dînin içerdiği ana ilkelerle yükümlü kılabilmesinin imkânı mânasında teklif üzerine inşa etmesi ve buradan başlayarak bildirim noktasındaki tavrını net şekilde ortaya koyması bu yüzdendir. Çünkü yukarıda açıklanan anlamıyla teklif, din demektir ve imkânı da bir sistem olarak dinin mümkün oluşu anlamına gelmektedir. Bu yüzden de dinin içeriği olup aynı zamanda onun kendi bağlılarından talep ettiği sorumluluklar (fiil ve terke ilişkin konular) veya diğer ifadeyle din tarafından yapılması ya da uzak durulması istenilen temel ilkelerin bildirim anlamındaki teklif, Kādî tarafından öncelikle aklî evrensel ilkeler şeklinde vazedilen *vâcip*, *hasen* ve *kabih*¹³ kategorileri üzerinden açıklanmaktadır. Bu ise *akli teklif* demektir. Daha sonra ise sisteme vahiy ve nakil dahil edilerek *sem'î teklifin* gerekliliği vurgulanmaktadır.¹⁴

Allah'ın akıl sahibi canlılara, din adına yükümlü kıldıkları temel hususları bildirmesi ve onları usûlü'd-dîn ile mükellef tutması anlamındaki teklif, dinin tümünü kapsamaktadır. Teklif bu derece etraflı olunca onun hangi yolla gerçekleştirildiğine yönelik kabul de düşünce akımlarının karakteristik özelliğini yansıtır hale gelmesi bakımından ehemmiyet taşır duruma gelmektedir. Öyle ki ma'rifetullah noktasında yapılan nazar ve istidlâl başta olmak üzere din namına her ne varsa hepsinin yükümlülük bilgisinin sadece vahiy olduğunu iddia eden ekol ile söz konusu hususların tümüne yönelik teklif bilgisinin ancak ve ancak akılla gerçekleştirildiğini öne süren akımın dinî düşüncesi veya kısaca usûlü'd-dîn anlayışı tabîî olarak taban tabana zıt uçlarda konumlanmak durumundadır. Bunun yanı sıra Kādî Abdülcebbar ve onun takip ettiği düşünce okulunun yaklaşımında ise mesele şöyle temellendirilmektedir: Teklifin vuku bulması hem akıl hem de sem'î yoluyla mümkündür. Şer'î teklif olmazsa bile sadece aklî olanın gerçekleşmesi câizdir. İmkânsız olan ise şer'î teklifin aslı konumunda bulunmasından dolayı aklî teklif bulunmaksızın sadece şer'î teklifin meydana gelmesidir. Bu kabuller üzerine kurulan dinî düşünce sisteminin karakteristik özellikleri itibarıyla adı geçen diğer iki yaklaşımdan daha da farklı olacağı kaçınılmazdır.¹⁵

Konumuz açısından önemli olan, düşünce sistemlerinin yukarıda işaret edilen karakteristik özellikleridir. Zira her birinin söz konusu özellikleri, onların dile bakışıyla dilin akıl karşısındaki konumunu belirlemede oldukça önemli bir kritere dönüşmektedir. Nitekim din adına her ne varsa hepsinin mükellefiyetinin tek yolunun vahiy olduğunu iddia edenlerin bakışında aklın herhangi bir öneminin olmayacağı ve dilin sistem inşasında belirleyici konumda olacağı aşikardır. Diğer yandan bu tavrın tam karşıtı olarak her şeyin teklifinin yalnızca akılla gerçekleştirildiğini söyleyenlerin katında da dilin -araç oluşu bir yana- hiçbir kıymetinin bulunmayacağını ve aklın sistemi belirleyen faktör olacağını tahmin etmek zor olmasa gerektir. Bu iki tavrın alternatifi ise Kādî Abdülcebbar'ın mensup olduğu Mu'tezilî yaklaşımdır. Bu yaklaşımda dil ve akıl ikilisinin birbirini dışlamadığı, aksine her birinin etkin olduğu alanların bulunduğu şeklinde bir tavır ve

¹³ Hüsün-kubuhla ilgili geniş bilgi için bk. Fauzan Saleh, *The Problem of Evil in Islamic Theology: A Study on the Concept of al-Qabih in al-Qady Abd al-Jabbar al-Hamdan's Thought*, (Canada: Mc Gill University,1992); Hulusi Arslan, *Mu'tezile'de İyilik ve Kötülük (Hüsün ve Kubuh) Problemi*, (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2021).

¹⁴ Kādî Abdülcebbar, *el-Muğni fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-'adl*, nşr. Ahmed Fuâd el-Ehvânî, (Kahire: ed-Dârü'l-Mısriyye li't-Te'lif ve't-Terceme, 1963), 6(1)/7-36, 43-86; a.mlf., *el-Mecmû'*, 1/1-16; *el-Mecmû'*, 3/176-177; a.mlf., *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, 39-43.

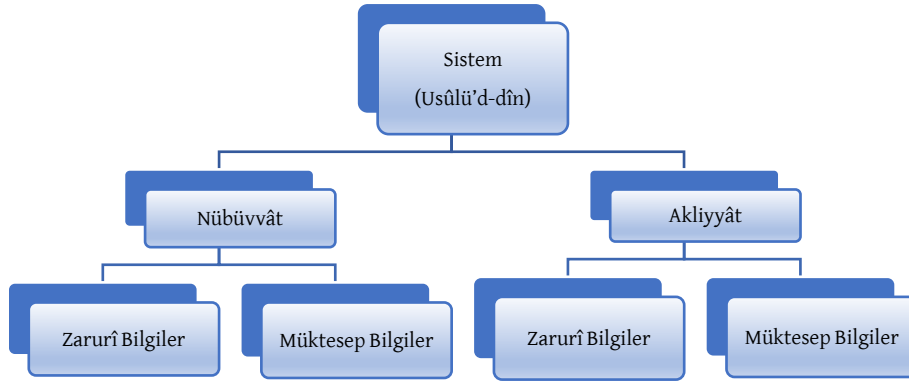
¹⁵ İbn Fûrek, *Müccerred*, 31-33; Kādî Abdülcebbar, *el-Mecmû'*, 3/417.

kabul söz konusudur. Nitekim araştırmanın nihayetinde de açıklığa kavuşacağı üzere Kādî'de dilin yerini belirleyen etken, teklifle ilgili takip edilen yaklaşım tarzıdır.¹⁶

2. Dilin Yerinin Belirlenmesinde Sistem Tasnifinin Etki ve Katkısı

En geniş alandan bakıldığında bir sistem olarak usûlü'd-dîn adına insana yüklenen sorumlulukların Kādî Abdülcebâr'ın görüş çanağında *akliyyât* ve *nübüvvât* şeklinde iki temel kategoriye sınıflandığı görülmektedir. Akıl sahibi canlı bireyin, din adına sorumlu tutulacağı bütün her şeyin toplamı demek olan bu kategorilerin mükellefe bildiriminin ise zarurî ve müktesep bilgi kanallarıyla yapıldığı belirtilmektedir. Bunun somut hali aşağıdaki tabloda bulunduğu şekliyledir:

¹⁶ Söz Konusu bu yaklaşımlarla ilgili bilgi ve onların nasları anlama metotlarıyla ilgili geniş bilgi için bk. İbrahim Aslan, *Kādî Abdülcebâr'a Göre Aklın ve Dilin Sınırlarında Kur'an*, (Ankara: Ankara Okulu, 2016). Ayrıca Kādî Abdülcebâr'ın sistemine aşına, dikkatli bir okurun karşısına tam bu noktada kulağa mantıklı gelmeyen ve paradoks gibi görünen bir sorun çıkmaktadır. Şöyle ki, teklif Allah'ın fiillerinden bir fiildir. Bu itibarla usûlü'd-dîn'in içeriğinin bildirim anlamındaki teklif fiilinden önce şer'in ve dinin vâzı'ı olan şâri'in yani fâilin varlığının ispat edilmesi lazım gelmektedir. Zira fiil ancak bir fâilden sadır olur. Bunun anlamı, evvelâ bir fâilin mevcudiyeti var sayılmadığı takdirde herhangi bir fiilden de söz edilemeyeceğidir. Kaldı ki Mu'tezile'nin tevhid merkezli usûlü'd-dîn sisteminin, bayraklaştırılan ilkeleri olan tevhid ve adaletin, bir fiil olduğu halde teklifin kapsamında kabul edilmesi esasında sistemin tutarlılığı açısından önemli bir sorun teşkil etmektedir. Nitekim bu sistemde Allah'ın tüm fiilleri, adalet-zulüm çerçevesinde değerlendirilmektedir. Dolayısıyla bir fiil olarak teklifin en nihayetinde varıp dayanacağı son menzil ta'dîl ve tecvîr (adalet-zulüm) muvazenesindeki arka plandır. Buna göre bir fâil olarak Allah'ın, tevhid ve adaletiyle bilinmesi gerekir ki sonrasında teklif fiilinin hasen bir vecih üzere O'ndan sadır olduğu açıklanabilir mâkul bir sebebe bağlanabilsin. Oysa yukarıdaki teklif anlatımında bu sayılanların henüz hiçbir yapılp temellendirilmemişken usûlü'd-dîn'in tümü bir fiil olarak teklif üzerinden açıklanıp gerekçelendirilmeye çalışılıyor gibi bir görünüm oluşmaktadır. Bu ise fiilden önce bir fâilin varlığının lüzumu koşulunu görmezden gelmek olup fiil üzerinden fâili tanımlamak olduğundan kabul edilebilir bir tanımlama ve sınırlandırma gibi görünmemektedir. Kādî'nin sisteminde paradoks gibi görünen bu ve buna benzer yerler için getirilen çözüm, ilimle malûm arasındaki ilişkiyi düzenlediği var sayılan "ilmin malûma mutabakatının tertip üzere olmasının zorunlu olmadığı ilkesi" yoluyla gerçekleşmektedir. Bu ilke gereğince ilmin malûmla mutabakatının, önce diri olmanın sonra idrak etmenin mümkün oluşu örneğinde görüldüğü üzere bazen tertiple meydana gelmekte; âlemin hudûsunun Allah'ın var ve kâdir olduğunun fer'i olmasına rağmen âlemin hudûsundan yola çıkarak Allah'ın varlığına istidlâlde bulunulması örneğinde olduğu gibi bazen de tertip olmaksızın hâsıl olmaktadır. Buna göre bir fiil olarak teklifle onun fâili arasındaki ilişki de âlemin hudûsuyla Allah'ın varlığı ve kudret sahibi olduğu arasında kurulan ilişkinin benzeridir. Bu durumda teklif bir fiil olarak her ne kadar esas itibarıyla Allah'ın tevhid ve adalet üzere varlığına bağlı olup onun fer'i olsa da tıpkı âlemin hudûsu ile muhdisi örneğinde olduğu üzere ilmin malûma mutabakatı burada da tertip üzere vuku bulmamaktadır. O yüzden de tevhid ve adalet süzgecinden geçirilmesi gereken bir fiil olmasına rağmen önce tekliften yola çıkılarak insanın aklı yükümlülükleri arasında bulunan tevhid ve adaletin bilinmesi gerektiği söylenir, ardından da tüm fiiller gibi teklifin hasen oluşu tevhid ve adaletle temellendirilir. Kādî, paradoks gibi görünen bu tür yerlerin tek çözümünün adı geçen şekilde olduğuna işaret ederek kelâm ilminde bunun çokça örneğinin bulunduğunu da hatırlatmaktadır. (Kādî Abdülcebâr, *el-Muğnî*, 15/152-154; 12/13, 25, 30, 36-40; a.mlf., *el-Mecmû'*, 3/205-201; *el-Mecmû'*, 1/103-104).

Şekil 1: Sistemin Genel Taksimi

Aklîyyât: Buradaki zarurî bilgiler, akli oluşturan mübtede' (vasıtasız) temel kategorik ilkeler şeklindeki ilimlerdir. Kādî, aklın kendilerinden müteşekkil olduğu bu bilgilere belli bazı ilimlerin toplamı (*cümletün mine'l ulûmi'l-mahsûsa*) demektedir.¹⁷ Müktesep bilgiler ise akli oluşturan mübtede' bilgilerin oluşumundan sonra nazar ve istidlâl yoluyla akıl sahibi kişi tarafından elde edilenlere verilen addır. Kişi, bu her iki tür bilgiye sahip olduğu vakit artık kemâl-i akıl seviyesine ulaştığından aklî teklifle mükellef olunan hususlarla yükümlü kabul edilmektedir. Aklî teklif yoluyla yükümlü olunan mükellefiyetler ise tevhid-adalet ve bunlara dair vesâil kabilinden olan sair hususlardır. Buna göre aklîyyât kategorisinde bulunan tevhid ve adaletle ilgili teklif-i lââmî, yani bildirim zarurî ve iktisabî bilgi yollarıyla vuku bulmaktadır. Eş deyişle tevhid ve adalet, ikili taksime tâbi bu bilgi vasıtalarıyla öğrenilmektedir. Nitekim tevhid, cevher ve araz demek olan fiillere dair bilgi üzerine bina edilmektedir. Öyle ki kişi cevherleri, onların halleri ve onlar hakkında câiz olanla olmayanı ıztırârî tarzda bilmektedir. Bu ıztırârî bilgilere daha sonra iktisabî olanlar da eklenir. Nihayetinde tevhidin bilinmesi, Allah'ın mükellef kılınan bireyde yarattığı ve aynı zamanda akli oluşturan zarurî kategorik bilgilerle bu zarurî bilgilerden meydana gelen aklın, üzerinde düşüneceği delillerin Allah tarafından tayininden (nasb) sonra mümkün hale gelmektedir. Aklın nazar ve istidlâlde bulunması sonucunda elde edilen iktisabî bilgiler, kemâl-i akıl yapısının bileşenine dönüşmektedir. Böylece tevhid ilkesinin öğrenilmesine dair yükümlülük her iki bilgi türüyle (ıztırârî-iktisabî) sağlanmaktadır.¹⁸

Adaletin bilinmesi tevhidin bilindiği yöntemle gerçekleşmektedir. Diğer ifadesiyle adaleti bilme mükellefiyetinin gerçekleşebilmesi için bazı zarurî bilgilerin yanı sıra müktesep olanlara da ihtiyaç duyulmaktadır. Çünkü adaletin anlaşılması için akli oluşturan zarurî bilgiler içerisinde

¹⁷ Kādî Abdülcebbar, *el-Muğnî*, 11/375. Kādî, akli meydana getiren bu temel kategorik bilgilerin sayısından çok icra ettikleri fonksiyonun mühim olduğunu belirterek net bir sayı vermekten kaçınır. Ancak Zeydî ulemânın Mu'tezile'den yaptıkları aktarımlardan, Mu'tezile âlimlerinin genel görüşünün böyle olmadığını ve Kādî'nin akli oluşturduğunu söylediği zarurî ilimlerin on tane olduğunu öğrenmekteyiz. Geniş bilgi için bk. Ahmed b. Muhammed b. Salah eş-Şerkî el-Kâsımî, *İddetü'l-ekyâs fi şerhi maâni'l-esâs* (San'a: Dâru'l-Hikmeti'l-Yemâniyye, 1995), 1/ 43-44; Hasan Alkhattaf, "Mu'tezilî Aklın Mahiyeti", *Artuklu Akademi*, 12/12, (2015), 122-131. Kādî'nin mübtede' bilgiler teorisi ve akıl anlayışıyla ilgili geniş bilgi için bk. Hüsnî Zeyne, *el-Akl inde'l-Mu'tezile -Tasavvuru'l-Akl inde'l-Kādî Abdilcebbar-* (Beyrut: Dâru'l Âfâki'l-Cedîde, 1978), 31-54; Murat Memiş, *Mu'tezilî Bir Bakışla Bilgi Problemi* (Ankara: Sarkaç Yayınları, 2011), 47-147; Mehri Hasan Ebû Sa'de', *el-İtticahü'l-aklî fi müşkileti'l-ma'rife inde'l-Mu'tezile* (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1993), 80-189.

¹⁸ Kādî Abdülcebbar, *el-Muğnî*, 16/143.

bulunan *devâîlerin* birçoğunun bilinmesi gerekir. Bunun yanı sıra söz konusu devâîlerin, tercihini iktiza ettiği veya kendisinden uzak durulmasını sağladığı filleri de kavramak gerekmektedir. Ayrıca devâîlerin, yapılmasına veya kendisinden kaçınılmasına sebep olduğu söz konusu fiillerin hangilerinde bu durumun süreklilik arz edip etmediğinin farkında olmak icap etmektedir. Bunların yanında fiillerin halleriyle hükümlerine dair bilginin de bu cümleden olduğunu anmak gerekir. İşte bütün bu bilgilerin neticesinde ancak mükellef kişi, âlim ve ganî (ihtiyaçtan müstağni olan) zâttan, yani Allah'tan hangi tür fiillerin vukuunun câiz olduğu ve hangi fiillerin ise ondan sadır olmasının imkânsız olacağını akıl yürütme yoluyla tespit etme şansına kavuşabilmektedir.¹⁹

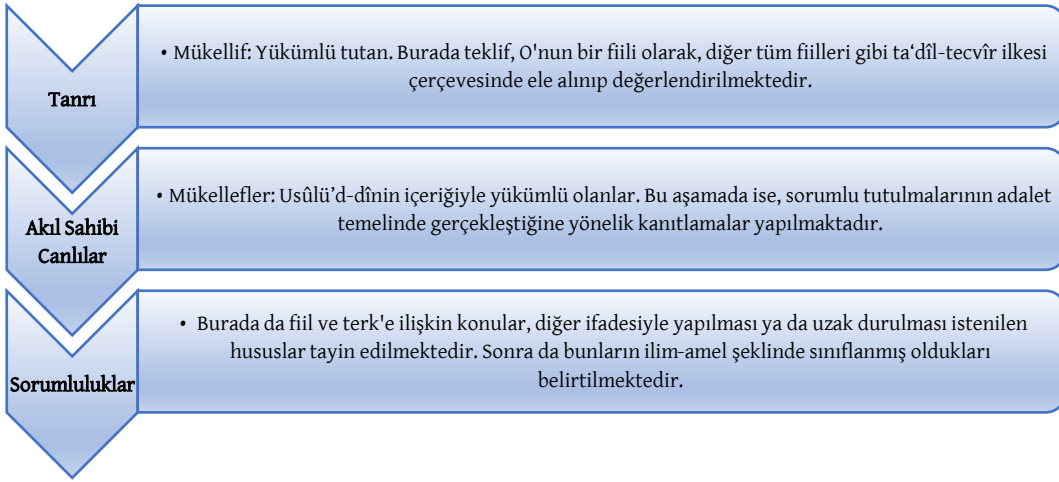
Nübüvvât: Nübüvvâtın bilinme yöntemi de akliyyâtla aynıdır. Çünkü burada da öncelikle bazı zarurî bilgilerin elde bulunması gerekmektedir. Meselâ müşahede veya haber yoluyla peygamberin kendisini ve peygamberlik vasfına sahip olmayanlardan ayırt edilmesini bilmek gerekir. Bu, haberle gerçekleşecekse haberin, haber yoluyla peygamberin durumunu öğrenecek kişi için peygamberi, açık tarzda beyan ettiği bir formda olması şarttır.²⁰ Bunların yanı sıra peygamberlik iddiasında bulunan kişinin iddiasını, bu iddiasında doğru sözlü olduğuna dair akıl yürütmeye davetini ve getirdiği şeriata çağrısını zarurî bilgi yollarından olan hitap ve ilan yoluyla bilmek gerekir. Ayrıca kendileri sayesinde peygamberin nübüvvetine yönelik nazarda bulunmanın gerçekleştiği ve onun peygamber olmayandan ayrılıp temayüz ettiği hallerinin de bilinmesi lazımdır. Başka bir ifadeyle peygamber, peygamberliğine yönelik gerçekleştirilecek akıl yürütmeye engel teşkil edip kişiyi bundan alıkoyacak sıfatlara sahip olmadığı bir seviyede tanınmış olmalıdır. Bu bağlamda bilinmesi elzem olan hususlardan biri de peygamberin, peygamberliğine delil kıldığı mucizesi ve bu mucizenin onun nübüvvet iddiasında bulunduğu esnada zuhur etmesi gerekliliğidir. Peygamber gönderenin (mürsil) yani yüce Allah'ın, yalancı birisini tasdik etmeyeceğinden emin olunması için de O'nun (mürsilin) hikmeti bilinmelidir ki bu ancak tevhid ve adaletin daha önce öğrenilmiş olmasıyla mümkündür. Diğer bir ifadeyle mürsil ve O'na has olan sıfatlar bilinmeli ki O'nun neyi tercih edeceğinin câiz olduğu ve nelerin O'nun hakkında imkânsız olduğunun bilinebilmesi geçerli hale gelsin. Çünkü bütün bunların sonucunda O'nun ancak doğru olanı gösterdiği ve yalnız doğru sözlü olan kişiyi tasdik ettiğinin anlaşılması imkân dairesine girmektedir. Söz konusu tüm bu bilgilerden sonra mükellef artık mucizeden yola çıkarak peygamberin, peygamberliğine yönelik istidlâlde bulunabilmektedir. Bu ise nübüvvâtta istidlâl bilme yolu demektir. Öyle ki şayet kişi bunları bilmeyecek olsa istidlâl etmeyi de terk edip ihmal edebilir.²¹

¹⁹ Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğnî*, 16/143. Ana hatlarıyla Tevhid ve adaletten müteşekkil olan akliyyât sahasında gâibi şâhide kıyas yönteminin son derece önemli bir yer tuttuğu ve mükellefiyetlerin bilinmesi noktasında merkezi bir işlev yerine getirdiği gerçeğini bu noktada vurgulamak gerekir. Bahse konu yöntemin akliyyât bahislerinde kapladığı önemli yerin anlaşılması için bk. Kâdî Abdülcebbar, *el-Mecmû'*, 1/165-169; Hayrettin Nebi Güdekli, "Kelâmî Yöntem Teorisi (Gâibin Şâhide Kıyası)", *İslam Düşüncesinde Teoriler* (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2021), 1/269-288.

²⁰ Kâdî'nin haber teorisiyle ilgili geniş bilgi için bk. Abdulvasıf Eraslan, *Kâdî Abdülcebbar'da Haber Nazariyesi*, (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2019).

²¹ Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğnî*, 16/143-144. Kâdî Abdülcebbar'ın nübüvvet anlayışıyla ilgili geniş bilgi için bk. Muzaffer Barlak, *Kelâm'da Nübüvvet Tartışmaları: Bakillânî ve Kâdî Abdülcebbar Örneğinde Eş'ariyye-Mu'tezile Kiritiği* (Ankara: Ankara Okulu, 2015). Mu'tezile'nin nübüvvet algısıyla ilgili geniş bilgi için bk. Orhan Şener Koloğlu, *Cübbâîler'in Kelâm Sistemi*, 454-479.

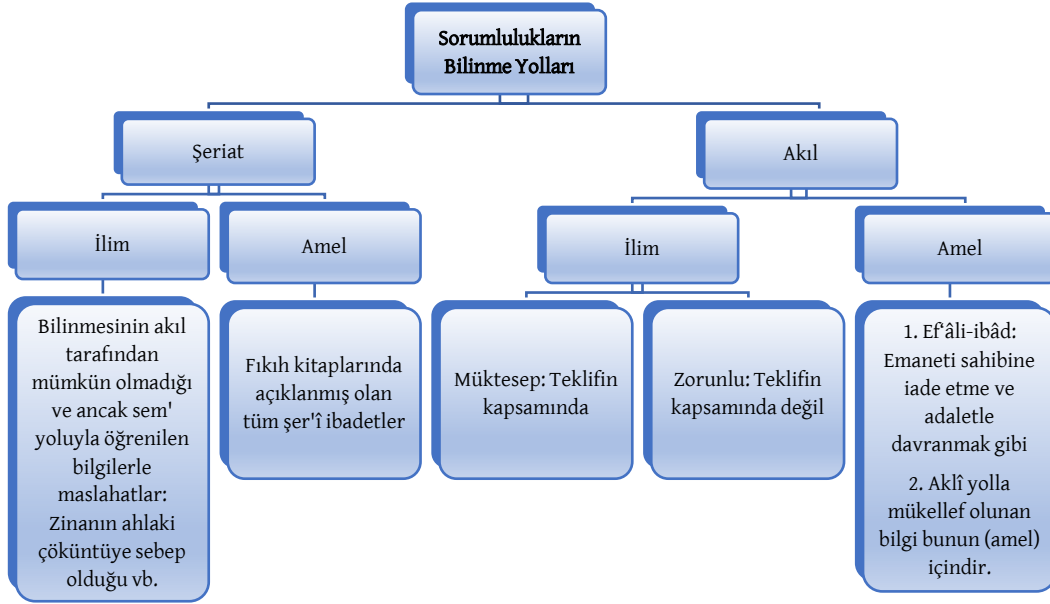
Gelinen noktada, dilin yerinin belirlenmesinde etki sahibi olduğu belirtilen sistemin, yukarıdan aşağıya doğru sistematik halinin verilmesinde fayda mülhaza edilmektedir. Böylece yukarıda kabaca *akliyyât* ve *nübüvvât* biçiminde taksim edilen, mükellef tutulma yollarının *ıztırarî* ve *iktisabî* bilgiler şeklinde olduğu söylenen ve sistemin iki ana bölümünü oluşturan temel başlıklarının da öncesi gösterilmiş olacaktır. Diğer bir ifadeyle teklif üzerinden açıklanan dinin, kanun koyucu kaynağı (şâri') ve asıl sahibi olan yüce Allah'tan başlayarak teklife ve onun içerdiği hususlara varacak tarzda sistemin ortaya konulması, dilin ondaki yerinin netleşmesine katkı sağlayacaktır. Bu amaçla meseleyi somut hale getirmeye çalıştığımızda şöyle bir tabloyla karşılaşmaktayız:

Şekil 2: Yukarıdan Aşağıya Doğru Sistem Çözümlemesi

Bu aşamadan sonra sistemin akışı, *akliyyât* ve *nübüvvât*ın içeriği demek olan ve ilim-amel tarzında bir taksime tâbi tutulan mükellefiyetlerin hangi yolla bilineceğiyle devam etmektedir. Bu bağlamda ilim-amel tarzında ikili bir ayrıma tâbi tutulan sorumlulukların ya akılla ya da vahiyle bilineceği söylenmektedir. Bununla amaçlanan şey ise daha evvel *akliyyât* ve *nübüvvât* tarzında ikili bir kategorizasyonla bölümlendirilen yükümlülüklerin içeriğiyle kapsamını intizamlı ve belirli bir mantık silsilesi içerisinde ortaya koymaktır.²² Bunun şema yoluyla somut kılınması ise aşağıdaki gibidir:

²² Tablolar ve anlatılanlarla ilgili bk. Kādî Abdülcebâr, *el-Mecmû'*, 3/ 176-177.

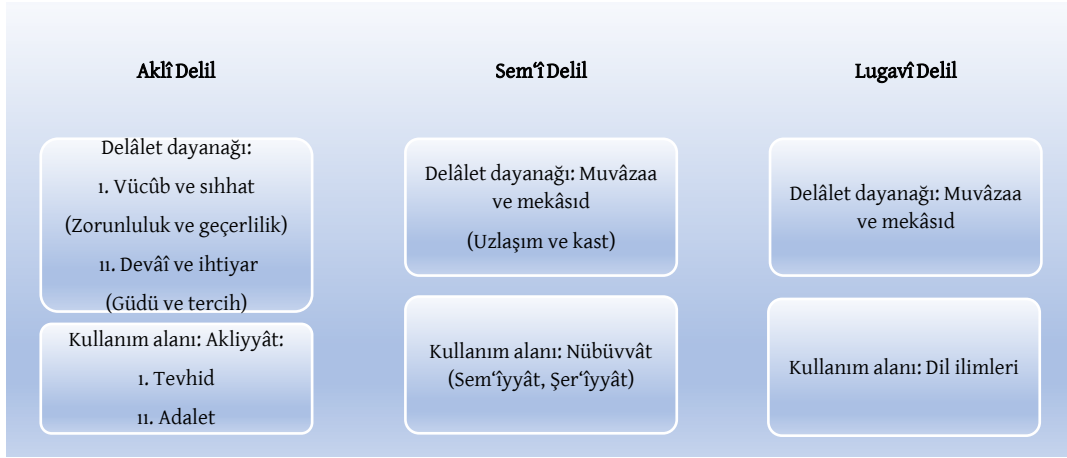

Şekil 3: Yükümlülük Bildirme Yolları ve Kapsamları

Kādî Abdülcebbar'ın düşünce sistemi, yukarıda ana hatlarıyla açıklandığı şekildedir. Onun bu düşüncesinde dilin yerinin tespiti, ancak yapılan sistem analizinden sonra mümkün olmaktadır. Zira dile yönelik söz konusu tespit yapabilmesinde arka plan olması bakımından sistem tasnifi etkiye sahip olup katkı sunmaktadır. Meselâ -ileride açıklanacağı üzere- "bilinme yolu akıl olan sorumluluklar alanında, yani aklıyâtta araç oluşu bir yana dilin herhangi bir etkinliğinden söz edilemez" şeklindeki yargının anlaşılabilmesinde ve temellendirilmesinde sistem tasnifinin biliniyor olması konunun anlaşılması açısından önem arz etmektedir.

3. Dilin Yanı Sıra Sistemde Kullanılan Delil Türleri ve Kullanım Alanları

Kādî Abdülcebbar'ın düşüncesi en genel haliyle yukarıda ortaya konulduğu biçimdedir. Onun bu düşüncesini temellendirmek için kullandığı farklı delil türleri, bu delil türlerinin kullanım alanları ve delâlet dayanakları bulunmaktadır. Kādî'nin istidlâl maksadıyla kullanıp sisteminin temel sacayakları şeklinde addettiği deliller üç gruba ayrılır. Bunlar sırasıyla *aklî*, *sem'î* ve *lugavî* diye adlandırılan delillerdir. Esasen dil vasıtasıyla nâzil olmasından ötürü, sem'î delilin de -Allah'ın muradı olması bir yana- delil olarak dilin içerisinde sayılması mümkündür. Bu açıdan sistemin temelde akıl ve dil üzerinden inşa edildiği söylenebilir. Delillerle ilgili önemli bir husus da onların her birinin bir delâlet dayanağının bulunduğuudur. Bu delâlet dayanakları, delilin kullanım alanını da tayin etmektedir. Kādî'nin delillere dair paradigmasının detaylarına geçmeden önce konunun anlaşılmasına katkı sağlaması bakımından aşağıdaki tablonun fayda barındıracağı düşünülmektedir.

Şekil 4: Sistemin Temel Sacayakları: Deliller, Delâlet Dayanakları ve Kullanım Sahaları

Burada dikkatleri tablonun bildirisi olan iki önemli hususa çekmek icap eder. Bunların ilki, delillerin tür bakımından üç, delâlet dayanağı açısından ise ikiye sınıflanmıştır. Bu, sem'in ancak dil yoluyla nüzul imkânı bulmasından kaynaklıdır. İkinci husus ise aklî delilin ikili bir delâlet dayanağına sahip oluşudur. Bu ise tevhid ve adaletin, kendileri sayesinde ispat edilmeye çalışıldığı delillerin delâlet dayanaklarının farklı oluşundan kaynaklıdır. Şöyle ki, tevhid delilinin delâlet dayanağı, vücûb üzere delilin delâletini sağlarken, adalet delilinin delâlet dayanağı ise devâî ve ihtiyar (tercih) üzere bunu gerçekleştirmektedir.²³ Kâdî, delillerin delâlet dayanağı bakımından türlere ayrılması ve bu dayanaklara sahip her bir delille hangi alana dair bilgi kazanıldığıyla ilgili şunları kaydetmektedir:

“Delillerin birkaç türe ayrıldığını daha önce açıklamıştık. Buna göre delillerin bazıları sıhhat ve vücûb üzere delâlet etmektedir. Bazıları da devâî ve ihtiyar yoluyla delâlette bulunmaktadır. Diğer bir kısmı ise muvâzaa ve mekâsîd sebebiyle delâletini gerçekleştirmektedir... Ayrıca, sıhhat (ve vücûb) açısından delâlette bulunan delille elde edilenin, kendisiyle tevhidin bilinmesine ulaşıldığı şey (bilgi) olduğunu da açıkladık. Bu delilden sonra devâî (ve ihtiyar) yoluyla delâlet eden delil gelmektedir ki onunla da adalet bilinir. En sonunda da muvâzaa (ve mekâsîd) ile delâleti gerçekleşen delil bulunur. Bununla da nübüvvât ve şeriat öğrenilir...”²⁴

Bu pasaj, birkaç önemli hususu içermektedir. Birincisi; sistemde kullanılan delillerin, delâlet dayanakları bakımından üçe ayrıldığını göstermektedir. Bahse konu bu dayanaklar, vücûb üzere delilin delâletini sağlama, devâî yoluyla delilin delâletini gerçekleştirme ve muvâzaa sonucunda delilin delâlet etmesine neden olma şeklindedir. İkincisi ise; sistem inşası için kullanılan delillerden her birinin, delâlet dayanağı itibarıyla hangi mükellefiyetlerin bilinmesine vesile kılındığını gözler önüne sermektedir. Buna göre delâlet dayanağı sıhhat ve vücûb olan delille tevhid ilkesi ve onunla ilgili konular bilinmektedir. Dayanağı devâî ve ihtiyar olan delilin, öğrenilmesine vesile olduğu konu ise adalet ilkesi ve bu ilkeyle alakalı mevzulardır. Dikkat edilirse tevhid ile adaletin her ikisi de akliyyâtta sayılmasına rağmen kendisi sayesinde bilindikleri delillerin delâlet dayanakları farklı olduğundan ayrı türler olarak zikredilmişlerdir. Burası

²³ Kâdî Abdülcebâr, *el-Muğni*, 16/349. Delillerin delâlet dayanaklarıyla ilgili geniş bilgi için bk. Kâdî Abdülcebâr, *el-Muğni*, 15/152-160; M. Emin Maşalı, “Kâdî Abdülcebâr'da Dilsel Delâlet”, *Marife*, 3/3 (Kış 2003), 154-162.

²⁴ Kâdî Abdülcebâr, *el-Muğni*, 16/349.

önemlidir zira, tevhid söz konusu olduğunda delâlet dayanağı vücûb olduğu halde delilin delâlet etmemesi gibi bir şey söz konusu olamaz. Oysa adaletle ilgili konularda dayanak devâi olduğundan delilin delâleti zorunluluk değil, tercihi iktiza etmektedir. Ancak sonuç olarak akliyyâtın altında konumlanan yükümlülüklerin tümünün bu her iki delille bilindiği neticesine ulaşılmaktadır. Daha doğrusu her iki ilke ve onlarla ilgili konuların dayanakları ayrı olsa da onların aklî delil yoluyla bilindiği ortaya çıkmaktadır. Delâlet dayanağı bakımından delillerin son türü ise muvâzaa yoluyla delâlet edendir. Bu delille de sistemin geri kalanı, yani nübüvvât ve şer'îyyât öğrenilmektedir. Delâlet dayanağı muvâzaa ve mekâsîd olan delil, esasında dildir. Çünkü dilin fayda sağlayabilmesi için, mütekellimin maksadını dil uzlaşısına, yani muvâzaaya uygun şekilde ifade etmesi lazımdır. Onun bu çabasına *kast* (mekâsîd, kast- mütekellim) denilir.²⁵ Fakat sem' ve vahiy ancak dil yoluyla gelebildiğinden sem'î delilin de delâlet dayanağı bu olmuştur.

Burada son bir hususa dikkat çekmek gerekir ki o da delillerin delâlet dayanağı bakımından temelde *akliyyât* ve *nübüvvâtı* öğretecek şekilde taksim edildiğidir. Nitekim delâlet dayanağı, "vücûb" ve "devâi" biçiminde belirlenen delillerin delâletiyle akliyyât başlığı altında bulunan tüm her şey öğrenilir. Diğer yandan delâlet dayanağı "muvâzaa ve mekâsîd" tarzında olan delillerin delâleti sayesinde ise nübüvvât kategorisi kapsamında bulunan mükellefiyetler bilinmektedir.

Kādî Abdülcebbar'a ait sistemde dilin nerede durduğunun açıklığa kavuşması için, delillerin delâlet dayanakları ve bu dayanaklara göre kendileriyle öğrenilen mükellefiyetlerin netlik kazanması kadar, delâlet dayanaklarına bakılmaksızın aklî, sem'î ve lugavî delillerinden her birinin kendi etkinlik sahasının belirlenmesi de bir o kadar önemi haizdir. Hatta bu hususun, araştırma konusunun mihveri mahiyetinde olduğu ve sistemin özüne inmeyi mümkün kılan noktalardan biri konumunda bulunduğu bile söylenebilir. Söz konusu önemine binaen önce Kādî'nin, -şekil 4'te sunulan- delil türleri ve her birinin kendisine has kullanım alanlarının tayinine dair ifadeleri aktarılacak daha sonra bunun üzerinden dilin yeri saptanmaya çalışacaktır. Kādî'nin konuya dair ifadeleri şöyledir:

"Hakkında tevkîf bulunmasa bile isimlerle sıfatları kullanmanın dil bakımından hasen olduğunu daha önce açıkladık. Tevkîf bulunmasa bile kullanım sahih olduğuna göre dil, söz konusu isim ve sıfat kullanımında asıl kabul edilip esas alınmalıdır. İsim-sıfat kullanımında dilin esas alınması, sem' yoluyla bilinen konularda sem'in bir delil olarak esas alınıp asıl olarak kabul edilişi ile akıl vasıtasıyla bilinen meselelerde bir delil olarak aklın asıl kabul edilmesi gibidir. Buna göre, nasıl ki aklî bir hüküm söz konusu olduğunda bunu öğrenmek için aklî yola ve yöntemine başvurmak gerekiyorsa ve yine aynı şekilde sem'î herhangi bir hükmün bilinmesinin yolu ve yöntemi sem'in kendisi ise işte tıpkı bunlar gibi, dil meselelerinde de herhangi bir iltibas ve karışıklık olduğunda bunu çözümenin yolu ve yöntemi lugavî delildir. Dille ilgili hususlarda lugavî delilin esas alındığının kanıtı, şer'î ahkâm noktasında Hz. Peygamber'in (s.a.v.) muradının esas alınması gibi, dille alakalı konularda da dil ehlinin (ehlü'l-lüga) maksatlarının asıl kabul edilmesidir. Bu durumda şer'î

²⁵ Kast-ı mütekellim konusuyla ilgili geniş bilgi için bk. Hülya Altunya, "*Kādî Abdülcebbar'da Söz (Kelâm)-Anlam İlişkisi - Kasdu'l-Mütekellim Problemi Bağlamında-* (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2009).

hükümlerle ilgili Hz. Peygamber'e başvurmak gerektiği gibi haklarında ihtilafa düşülen isim ve sıfatlarla ilgili de dillere dönüp başvurmak gerekmektedir."²⁶

Bu açıklamasıyla Kādî, her bir delilin sistemdeki yerini ve kullanım alanını gayet net ve sade bir üslupla ortaya koymaktadır. Buna göre sistemin konu dağılımına bakıldığında temelde üç esas başlığın öne çıktığı anlaşılmaktadır. Bunlar, akıl vasıtasıyla bilinen meseleler, sem' vesilesiyle bilinen konular ve ancak dil sayesinde anlaşılabilen hususlardır. İlkinde akla ve aklî yönteme, ikincisinde Hz. Peygamber'in muradına ve sem'î metoda, üçüncüsünde ise dile ve lugavî delile başvurmak gerekmektedir. Eş deyişle aklî hüküm akılla, şer'î hüküm sem'le ve dille ilgili problemlerin çözümü de dilin kendi verileriyle tahlil edilip karara bağlanmalıdır. Bu noktada delillerden her biriyle ilgili elbette söylenecek çok şey vardır. Ancak çalışmada gözlenen mantıksal tutarlılık ve çalışmanın konusu gereği detaylandırılıp kapsamlı hale getirilecek şekilde dakikleştirilmesi elzem olan husus, bir delil olarak dilin istidlâl değeri ve diğer delillerle olan ilişkisinin ne şekilde belirlendiğidir. Dolayısıyla sıklet merkezinin toplanması gereken yer, delil olması cihetiyle dil ve onunla alakalı mevzulardır.

Bu perspektifle yola çıkıldığında dilin (lugavî delilin) kendi otonom alanındaki gücünün ve yetkisinin, eş deyişle dili vazedenlerin muradının dil konularındaki belirleyiciliğinin, esas alınması bakımından Hz. Peygamber'in şer'iyâtındaki muradıyla eş tutulduğu görülmektedir. Bu nedenle Kādî Abdülcebbar, bu noktaya referansla, dil konularıyla ilgili şayet *ehlü'l-lügadan* bize ulaşan bir nas (ifade, kanıt) varsa o nassa mutlak surette tâbi olunacağını belirtmektedir. Olur da elde bu tür bir kanıt bulunmayıp bunun kesin olarak saptanması güç ise bu durumda dil ehlinin sözleriyle konuya yönelik istidlâlin gerçekleştirileceğini hatırlatmaktadır.²⁷ Görüldüğü üzere kelâmcının karşı karşıya bulunduğu mesele ve problem dille ilgili olduğunda yapılacak en doğru şey, dilin kendi verilerine başvurup problemin çözümünü dillere öğrenmektir. İleride geleceği üzere aklın ve sem'in dilin alanına müdahale edebildiği yerler hariç, dile ait kılınan bu alanda söz söyleme hakkı tek mercii olan dil ve dil ehline aittir.

Dili ilgilendiren meselelerde takınılacak olan doğru tavrın bu şekilde belirlenmesine rağmen, mevzubahis olan husus, kanıtlanması gereken bir şey için delil serdetmek olunca konunun epistemolojik oluşundan da kaynaklı olsa gerek akla hemen kesinlik problemi gelmektedir. Kādî de bunun farkında olduğundan kullanılan dil kanıtlarından bazısının kesinleşmiş kanıtlar olduğunu, diğer bazısının ise güvenilir kişilerin aktarımıyla gelmiş olsa bile aklî açıdan kesinlik ifade etmediğini belirterek konuya açıklık getirmektedir. Devamla o, buna rağmen her iki durumda da dilin delil olarak kullanımının hasen olduğunu ifade ederek, dilin kesin olmayan kanıtlarının fıkhîteki âhad haberlerden hüküm istinbat etme (çıkarma) mesabesinde olduğunu söyler. Zira ona göre isim icra edip kullanmakla hüküm istinbat etmenin her ikisi de amel (iş, eylem) olmak bakımından birbirinin koşutudur. Fıkhın âhad haberlerden hüküm istinbat etme şeklindeki ameli hasen kabul edildiğine göre, o zaman dilde de aklın yüzde yüz kesinliğine hükmetmediği dile ait kanıtların kullanımı anlamındaki amelin hasen olduğuna karşı çıkılmamalıdır. Kādî, bu nedenle de ilim ehlinin, her ne kadar akıl tarafından kesinleştirilmese bile

²⁶ Kādî Abdülcebbar, *el-Muğni fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-adl*, nşr. Mahmûd Muhammed Hudayrî (Kâhire: ed-Dârü'l-Misriyye li't-Te'lif ve't-Terceme, 1963), 5/197.

²⁷ Kādî Abdülcebbar, *el-Muğni*, 5/197.

dil konularında Arapların hikayeleriyle istidlâlde bulunup onların şiirlerini kanıt olarak kullandıklarına şahit olunduğunu söylemektedir.²⁸

Dilin delil olarak kullanıldığı sahayla ilgili dikkatlerden kaçmaması gereken önemli bir nokta bulunmaktadır. Şöyle ki, isim ve sıfatların kullanımında dili vazedenden muradının esas alınması, dil konularında karşılaşılan herhangi bir problemin çözümü ve ortaya çıkan bir karışıklığın giderilmesi noktasında lugavî delilin tek yetkili merci ve makam oluşu, dille istidlâlin veçhelerinden sadece birini oluşturmaktadır. Daha doğrusu buralar, dilin en güçlü ve birincil delil olduğu, sayılı ve belirli yerleri göstermektedir.²⁹ Çünkü buraların tam aksine konunun kavranıp anlaşılmasında dilin tâli ve ikincil argüman kabul edildiği yerler de bulunmaktadır. Hatta dille istidlâl söz konusu olduğunda bu son durumun daha yoğunlukta olduğu gözlemlenmektedir. Nitekim kelâm konularının birçoğunda mesele akli yönüyle vazedildikten sonra konuyu teyit ve perçinleme maksadıyla dilin de kullanıldığı gözlemlenmektedir.³⁰ Bu bağlamda hatırlatılmadan geçilmemesi gereken hususlardan biri de sem'ın dil yoluyla gelmiş olması nedeniyle kelâm ilminin konularına dair öne sürülen âyetlerin dilsel tahlillerinin, dille istidlâlin ikincil kabul edildiği yerlere örnek teşkil ettiği gerçeğidir. Diğer bir ifadeyle dil, dini aktaran temel araç olduğundan dilde ifadesini bulan ilâhî murad, kendi yaklaşımını perçinlemek amacıyla kelâmcı tarafından kullanılmakta ve o bu maksatla naslara başvurmaktadır. Ayrıca bazen de yapılan tartışmalarda hasım kendi görüşünün doğruluğu için birtakım nasları öne sürebilmektedir. Kelâm ilminin konularıyla ilgili ortaya konulan bu türden naslar gerek içerdikleri lafızların mânaları bakımından gerekse de gramer kuralları açısından tahlile tâbi tutulmaktadır. İşte söz konusu bu tahliller, her ne kadar görünürde sem'î bir delile yönelik olsa da sem'ın ancak dil vasıtasıyla bizlere ulaşabiliyor olmasından ötürü aslında bunlar aynı zamanda dille istidlâl altına da girmektedir. Ne var ki bu tahlillerde kelâmcı dili, meseleyi belirleyen ana etmen olarak değil, ikincil ve tâli bir yan argüman olarak kullanmaktadır. Bu ayrımın farkına varılmadığında dilin birçok kelâmî meselede esas belirleyici güçte olduğu gibi yanlış bir kanaate varılabilmektedir.³¹

4. Dilin, Akıl ve Sem' Karşısındaki Konumu

Kādî Abdülcebbar'ın düşüncesinde dilin yerini ve konumunu problem edinen bir çalışmanın amacına ulaşabilmesi için, bir delil olması cihetiyle dilin, sistemde kullanılan diğer delillere karşı konumunu da ele alması gerekmektedir. Bu gaye ile Kādî'nin düşünce sistemi incelendiğinde onun, akliyyât konularında -araç olması dışında- dilin herhangi bir belirleyiciliğinin ve

²⁸ Kādî Abdülcebbar, *el-Muğni*, 5/197.

²⁹ Bu türden yerlerin klasik dönem kelâmındaki döküm sayımı niteliğindeki bir çalışma için bk. Mehmet Bulgen, "Klasik Dönem Kelâmında Dilin Gücü", *Nazariyat: İslâm Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 5/1 (Nisan 2019), 37-58; a.mlf., *Kelâm Atomculuğu ve Modern Kozmoloji*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2015), 219-228.

³⁰ Dilin ikincil ve tâli argüman olarak kullanımına örnek adına kelâmın (söz) mahluk olması gerektiğiyle rü'yetullahın imkânsızlığı problemlerine bakılabilir. Buralarda konu önce akli şekilde vazedilir daha sonra ise dile dayalı istidlâle uzunca yer verilir. Bunun için *el-Muğni*'nin dördüncü cildine bakılabileceği gibi, yedinci cildine de [*el-Muğni fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-adl*, nşr. İbrâhim Ebyârî (Kahire: ed-Dâru'l-Mısriyye li't-Te'lif ve't-Terceme, 1963), 7.] bakılabilir. Bu iki cilt konuyla ilgili örnekler açısından zengindir.

³¹ Kādî Abdülcebbar'ın eserleri bahse konu türden tahliller bakımından çokça örnek barındırmaktadır. Bunun için bk. Kādî Abdülcebbar, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, 212-213, 459-460, 464-465. Ayrıca bu amaçla *el-Muğni*'nin kelâmın mahluk oluşu (Halku'l-Kur'ân) ile Allah'ın görülmesinin imkânsızlığı (Rü'yetü'l-Bârî) başlıklarını taşıyan ciltlerini de bakılabilir.

bağlayıcılığının olamayacağı hususunu sıklıkla ve önemle vurguladığı görülmektedir. Ona göre, kelâm ilminin aklî bahislerinde, bilme yolları olan aklî ve hissî idrakin dış dünyayı algılama sonucunda meydana gelen ve mâna olarak itikat cinsinin altına giren aklî bilgi (mâna)³² esastır. Dil ise söz konusu bilgiyi ifade etme ve taşımada aracı görevi görmektedir. Bu hususla ilgili Kādî Abdülcebbar'da çokça referans bulmak mümkündür.³³ Biz bunlardan konuyu en yalın tarzda anlattığımızı düşündüğümüz bazı temel ifadeleri aktarıp yorumlamakla yetineceğiz. Söz konusu nitelikte olan ifadelerden biri aşağıdakidir:

“Siz aklî bir konuda dil ehlinin kullandığı lafızlardan birine dayanmaktasınız. Oysa akliyyâta (aklî konulara) lafızla ulaşmaya çalışmak sahih değildir. Bu yüzden şayet dil ehli, mütekelim ismini mahal için kullansa bile sırf bunun için (yani dil ehlinin bu kullanımı nedeniyle) aklın kendisine delâlet ettiği husustan geri dönmek gerekmez. Çünkü dil ehlinin hata yapması mümkündür.”³⁴

Kādî burada kendi hasmına, aklî bir meselede dile başvurduğunu ve kelâmcının aklî istidlâl sonucunda elde ettiği hakikatten dil ehlinin kullanımı nedeniyle vazgeçemeyeceğini hatırlatmaktadır. Bundan da önemlisi, kelâm ilminin akliyyât diye bilinen mevzularında dilin bir istidlâl yöntemi olarak kullanılmasının doğru olmadığını vurgulamaktadır. Kısacası, bu ifadelerin taşıdığı alt metnin, gayet saydam bir şekilde söylediği şey, dilin aklî konularda -araç ve destekleyici yan malzeme oluşu haricinde- herhangi bir belirleyiciliğinin bulunmadığıdır.

Esasen aklî mâna şeklindeki kelâmî bilgi ile dil arasındaki ilişkiye yönelik ortaya konulan bu yaklaşım tarzı, Kādî'nin öncelikle epistemolojik yönteminin ve sonra da genel kelâm yönteminin bir gereğidir.³⁵ Zira Kādî'nin epistemolojik yaklaşımına göre, zarurî veya istidlâlî yollardan biriyle bilinmesi olanaklı olmayan bir şeyin ispatı doğru değildir. Çünkü bu yollarla bilinmeyen şey, mâkul olmanın dairesi dışındadır. Akledilmeyen (hakikati anlaşılmayan) ve itikat edilmesi (hakkında bir kaniya varılması) geçerli olmayanın ispatı ise doğru değildir. Bunun sebebi, bir şeyi ispat iddiasında bulunanın, ispat etmek istediği şeyi malûm hale getirecek bir yol ve yönteminin bulunup buna sahip oluşunun zorunluluğudur. Buna göre bir şeyin, bilginin bahse konu yollarından biriyle ispatına yol bulunmadığında o şeyin ispatı mâkul olmayanın ispatı gibi olacağından, vâcip olan onun reddedilmesidir. Kādî'ye göre bu durum bu şekilde kabul edilmediği takdirde herkesin iddia ettiği mânaları³⁶ -ispatlarına dair bir yol bulunmasa dahi- câiz görmemiz kaçınılmaz olacaktır. Bunu câiz görmek ise cehalete kapı aralayacaktır. Öyle ki bu durum, aklî oluşturan kategorik bilgilerin inkarına kadar, yani usûl-i edillenin reddedilmesi derecesine kadar, varacaktır. Böyle bir sonuç ise bizim isimlerin hakikatlerine dair güvenimizi ortadan kaldıracaktır.

³² Kādî mâna kavramını, zâtla kâim olan hal, bir şeyin illeti ve bizim burada kullandığımız üzere, kendisine karşılık herhangi bir sözcüğün henüz dilde tayin edilmediği, ontik varlıkla (sâbit, müsbet) ilgili akılda tasavvur olunan bilgi anlamlarında kullanmaktadır. Bunun için bk. Kādî Abdülcebbar, *el-Muğni*, 5/253; a.mlf., *el-Muğni*, 6(1)/57-58; İbrahim Aslan, “Mutezile Kelâmında Düşünce (Nazar)-Bilgi İlişkisi -Kadı Abdülcebbar Örneği-“, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 51/1, (2010), 160-163.

³³ Bunun için bk. Kādî Abdülcebbar, *el-Muğni*, 7/158, 162-163; a.mlf., *el-Mecmû' fi'l-Muhît*, 1/ 120, 353, 318; a.mlf., *Şerhu'l-Usûli'l-hamse*, 533-534.

³⁴ Kādî Abdülcebbar, *el-Mecmû'*, 1/353.

³⁵ Kādî'nin kelâm yöntemine dair geniş bilgi için bk. İbrahim Aslan, *Kadı Abdülcebbar'da Kelâm Yöntemi*, (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2007).

³⁶ Burada mânanı tüm anlamlarıyla düşünebiliriz. Yani hal, illet ve bilgi anlamlarına alınması bağlam itibarıyla uygundur.

gibi, bu konuda delilsiz iddialarda bulunmayı da mazur gösterir hale getirecektir. Bunun yanı sıra, böyle bir netice hem isimler hem de mânalar noktasında bilmezlikten gelmeye (tecâhül) neden olacaktır. Buna sebep olanın fesadına (yanlışlığına) hükmetmek ise vâciptir.³⁷

Kādî, kendi epistemolojik yöntemine dair yaptığı bu açıklamaların devamında söz (dil) ve akli bilgi (mâna) ilişkisine dair net konuşarak aynı yöntemi burada da uyguladığını belirtmektedir. Nitekim o, mânanın söz ve isimlerle ispatının sahih olmayacağını açıkça belirtmektedir. Çünkü ona göre vâcip olan, mânanın önce ispat edildiği yolla (zarurî veya istidlâlî) ispat edilmesi ve bilâhare onun sözle ifade edilmiştir. Başka bir ifadeyle şayet akli bilgi anlamındaki mânanın bilinme yolu akıl ise kalkıp bunu dille temellendirmeye çalışmak yöntemsel bir hata olacaktır. Mâna ilkin bilinmesi gereken yolla bilinmediğinde söz sahibinin onu ifade etmesi, ibarelerle başkalarına anlatması mümkün değildir. Dolayısıyla da mâna asıldır ve ibare asıl maksat değildir. Mâna akledilip kavrandığında onun anlaşılması için -ifade edilmesi için değil- ayrıca ibareye herhangi bir ihtiyaç duyulmaz.³⁸ Nitekim Kādî, bu epistemolojik gerçekliği, aşağıdaki ifadelerinde çok yalın bir biçimde dile getirmektedir.

“Mânaların sözler ve isimlerle ispatı elbette doğru değildir. Çünkü vâcip olan mânaların ispat edildikleri yolla önce ispat edilmeleri ve bilâhare onların (söz ve isimle) ifade edilmeleridir. Bu yüzden de şayet öncelikle mânalar bilinmeyecek olsa onların mütekellim tarafından (dil yoluyla) ifade edilmeleri de sahih olamaz. Bunun yanı sıra, konuşan mütekellimin söz konusu mânaları başkalarına ibarelerle aktarma olanağı da ortadan kalkar. Şimdi bütün bunlara rağmen nasıl olup da iddia ettikleri hususların ispatına ibarelerle ulaşmak mümkün olsun?”³⁹

“Mânalar, lafızlarla onaylatılıp doğrulanmaz. Aksine mâna önce delilleriyle birlikte ispat edilmeli, bilâhare söz sahibinin tercih edeceği bir ifadeyle de dile getirilmelidir.”⁴⁰

Dilin, akla karşı ikincil konumda bulunmasının, Kādî'nin genel kelâm yöntemiyle ilgili olan yönü ise şöyledir: Akli mâna şeklindeki bilgi, kelâm ilminin akliyyât bahislerinde asıl ve esas olmalıdır. Çünkü akıl evrensel, dil ise yereldir. Bu bakımdan onlar, birbirilerinden ayrı yerlerde konumlandırılmaktadırlar. Şöyle ki, daha önce delillerin delâlet dayanakları bahsinde geçtiği üzere akli delâlet, “vücûb” yoluyla gerçekleştiğinden zaman ve mekân koordinatlarına bağlı değildir. Başka bir ifadeyle zorunlu tarzda gerçekleşen delâletin zamana ve mekâna göre değişmesi imkânsızdır. Buna göre bu tür bir delâlette “dâl” ile “medlûl” arasındaki taallukun (alaka) dayanağı akli'dir. Akli olduğundan da zorunludur. Akli'dir, zira -örneğin- mevcûdun hudûsundan bir muhdisin varlığına ulaşmak ile onun fiillerinden yola çıkarak kâdir ve âlim oluşu gibi zâtî sıfatlarının olduğuna karar vermek, akıl vasıtasıyla gerçekleşen bir istidlâl biçimidir. Akli ve zorunlu olanın ise evrensel olacağı aşikardır. Akıl ve onun delâleti, bu bakımdan “dâl” ile

³⁷ Kādî Abdülcebbâr, *el-Muğnî*, 7/14-15. Kādî Abdülcebbâr'ın epistemolojik yöntemine dair geniş bilgi için bk. Murat Memiş, *Mu'tezilî Bir Bakışla Bilgi Problemi*, 47-245.

³⁸ Kādî Abdülcebbâr, *el-Muğnî*, 7/17, 158; a.mlf., *Müteşâbihü'l-Kur'ân*, nşr. Adnan Muhammed Zerzur (Kahire: Dârü't-Tüvas, 1969), 2/793; a.mlf., *el-Mecmû'*, 1/120.

³⁹ Kādî Abdülcebbâr, *el-Muğnî*, 7/17.

⁴⁰ Kādî Abdülcebbâr, *el-Muğnî fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-adl*, nşr. Mustafa es-Sekkâ (Kahire: ed-Dârü'l-Misriyye li't-Te'lîf ve't-Terceme, 1963), 14/37.

“medlûl” arasındaki gerekliliğinin zemini, toplumların ve milletlerin uzlaşısıyla maksatlarına bağlı bulunan dil ve dilin delâletinden ayrılmaktadır.⁴¹

Aklî delâlet ile dilin delâletinin ait olduğu vaz'î delâlet arasındaki söz konusu bu fark, Kādî'nin sisteminde akıl ile dilin yerinin tespiti ve tayini açısından son derece merkezi bir öneme sahiptir. Çünkü kolektif akıl ve onunla bilinen hususlar, zaman ve toplum üstü olmaları hasebiyle evrensel olup belli bir çağ ve o çağda yaşayan bir toplumun diliyle sınırlı tutulamaz. Bu durum, yukarıda ortaya konulduğu üzere akliyyât sahasındaki verilerin neden dil ile sınırlandırılmayacağına da nedenini gösterip anlatmaktadır. Çünkü dil, yerel ve sınırlı iken; aklın verileri evrensel, zaman, toplum ve çağlar üstü kümülatif gerçekliklerdir. Bu nedenle de akliyyât alanındaki mevzularla dilin ilişkisi, sadece dilin uzlaşısına uyularak bunların dil ile ifade edilmesi cihetiyledir. Kısa ve net biçimde söylemek gerekirse dil, akliyyât sahasında yalnızca araç ve vesile olma görevi görmektedir. Eş deyişle bu alan, akliyyât biçimindeki isimlendirilmesinden de anlaşılacağı üzere tamamen aklın etkin olduğu bir sahadır. Çünkü sistem tasnifinde de anlatıldığı üzere akliyyât başlığında tevhid ve adalet gibi teklif edilme yollarının akıl yoluyla olduğu hususlar bulunmaktadır. Dolayısıyla da sistemin akliyyât sahasında bulunan tevhid ve adaletin temellendirilmesi ve korunması için öne sürülecek kanıtların, aklın ürettiği, denetlenebilir, toplum ve mekân üstü argümanlardan oluşması zorunluluk arz etmektedir. Bu nedenle de bu sahada evrensel olan aklî kanıtlar tercih edilmekte, toplum ile uzlaşının değişmesiyle farklılaşan ve bu farklılığın sonucunda da yerellik vasfı kazanan dil, bir akıl yürütme biçimi ve argüman olarak bu alanda kullanılmamaktadır. Dil burada ifade aracı olması dışında en fazla ikincil argüman ve destekleyici yan malzeme olabilir. Dilin araç olma durumu ve işlevi ise sadece akliyyât bahislerinde değil, hatta yalnızca bir ilim dalı olarak kelâm ilminde değil; ilim, sanat ve diğer tüm sahalarıyla gündelik hayatın tümünde görülüp karşılaşılan bir durumdur.

Dil ile aklî konular arasında bulunulan durum ve vaziyetin bir benzeri de onunla sem'î delil arasında bulunmaktadır. Şöyle ki, dil olmadan sem'in nüzulünün imkânından bahsedilememesine rağmen yine de dilin Allah'ın muradı ve maksadı demek olan vahyin (sem'in) içeriğini belirlediği gibi bir husustan asla bahsedilemez. Bu itibarla da dil, sem'in ve vahyin nüzülü ile ifade aracı konumunda kalmaktadır. Kādî'nin sem'in dile bağlı oluşunu anlatan ifadesi şöyledir:

“Zira dillerin sem'e taallukları bulunmaz (diller sem'e bağlı değildir). Aksine sem', diller vasıtasıyla gelir (sem'in nüzülü dillere bağlıdır). Çünkü şayet sem'in öncesinde dil bulunmazsa sem'i anlamamız elbette mümkün olamaz.”⁴²

Kādî'nin bu ifadelerinden anlaşıldığı üzere o, dil olmadan sem'in ve vahyin muhataplarına ulaştırılmasının başka bir yolunun bulunmadığını düşünmektedir. Ancak buna rağmen dilin, kastı mütekellimi şekillendirip belirlemesinden de bahsedilemeyeceğini vurgulamaktadır. Nitekim o, umum (âm) ve husus (has) meselesinde sadece dildeki sîganın bu anlamlar için vazedilmesinin yeterli olmadığını ayrıca bunların hangi yöne hamledileceğinin mütekellimin kastına bağlı

⁴¹ Kādî Abdülcebbar, *el-Muğni*, 16/349; 15/152-157; Maşalı, “Kādî Abdülcebbar'da Dilsel Delâlet”, 155; Nasr Hamid Ebû Zeyd, *İşkâliyyâtü'l-krâe ve âliyyâtü't-te'vîl* (Beyrut: el-Merkezü's-Sekâfiyyü'l-Arabî, 1996), 61-62.

⁴² Kādî Abdülcebbar, *el-Muğni*, 7/159.

bulduğunu söylemektedir.⁴³ Dilin, sem‘ ve akılla ilişkisi ve onlara kıyasla konumuna dair Kādî’ye ait aşağıdaki ifadeler, meseleyi özetlemesi bakımından kayda değerdir.

“Bütün bu anlatılanlara dayanarak şer‘î hitaptan muradın anlaşılmasının sıhhati için, daha önce üzerinde uzlaşım sağlanan bir dilin bulunması gerektiğini söyledik. Aklî teklife gelince onun için dillerin daha önce bulunmasına gerek yoktur.”⁴⁴

Burada sem‘in anlaşılacak için dile muhtaç olduğuna ve bu bakımdan dilin, sem‘i belirleyip sınırlandırdığına işaret edilmektedir. Bunun anlamı her mütekellim gibi Allah Teâlâ’nın da kastını ve meramını bize ancak dil vasıtasıyla aktarabildiğidir. Ancak buradan, taşıyıcısı olması dışında dilin, sem‘in içeriği olan Allah’ın kastını tayin ettiği gibi bir yanı sıra gidilmemelidir. Aklî teklif konularına gelince açıkça aktarıldığı gibi burada dile ihtiyaç bulunmamaktadır. Yani insanın akıl yoluyla mükellef olduğu hususları öğrenmesi için dile ihtiyacı yoktur. Aksine kendisine aklın verilmiş olması buna yetmektedir. Dilin, akliyyâtta devreye girmesi ancak aktarım ihtiyacı nedeniyle gerçekleşmektedir.

5. Dilin Gücü ve Delillerin Güç Bakımından İlişkileri

Dilin Kādî Abdülcebâr’daki yerinin tam olarak kavranabilmesi için başta dil olmak üzere sistemde kullanılan delillerin güç seviyelerinin ne düzeyde olduğunun tespiti ve bu açıdan onların birbirleriyle ilişkilerinin de netleştirilmesi gerekmektedir. Diğer bir ifadeyle dilin yerinin tespit edilebilmesi için delillerin, başka bir delilin alanına karışma yetkilerinin olup olmadığına bakmak gerekir. Şayet varsa böyle bir hakları, bunun nereye kadar mümkün olduğunun açıklığa kavuşturulması önem arz etmektedir. Ayrıca her üç delilin kullanım alanlarını ve birbirilerine nazaran konumlarını belirlediğimize göre, onların güç dengesi bakımından kendi sahalarnın dışına çıkıp başka bir delile etki edip edemediklerini de açıklığa kavuşturmak, meseleyi tüm boyutlarıyla kavramak adına yararlı olacaktır. Bu istekle delillerin güçlülük-zayıflık bakımından birbirlerinin alanlarına müdahaleleri incelendiğinde bu açıdan sahip olduğu alana dışardan başka bir delil tarafından müdahaleye maruz kalma durumunun en fazla lugavî delilde gerçekleştiği gözlemlenmektedir. Zira lugavî delilin, araç olması dışında aklî sahaya, yani kelâm ilminin akliyyât mevzularına müdahalesi mümkün değildir. Öte yandan dil, Allah’ın muradını kullarına aktarmasının yegâne yolu olması bakımından her ne kadar bu anlamda Allah için de iletişim kurmanın tek seçeneği olsa da dilin sem‘î delile etki edip ilâhî meram ile muradın içeriğini belirlediği şeklindeki bir sanı mevzubahis bile değildir. Dolayısıyla da deliller arası güç ilişkisi bağlamında bir müdahaleden bahsedilecekse bu daha ziyade aklın ve sem‘in dile müdahalesi için söz konusu olmaktadır. Aklın müdahalesi, ıstılah oluşturma ve toplumun teâ’rufu (örf) yollarıyla gerçekleşmektedir. İstılah, bütün ilim, meslek ve sanat dalları tarafından dilde üretilen yeni terimler iken, teâ’ruf ise toplumun bir sözcüğün anlamına, anlamı genişletme veya daraltma şeklindeki müdahalesidir. Sem‘in müdahalesinden kasıt ise şârî’in (kanun koyucu, Allah) şer‘î vaz‘ yaparak yeni anlamlar üretmesidir.⁴⁵

⁴³ Kādî Abdülcebâr, *el-Muğnî fi ebvâbi’t-tevhîd ve’l-adl*, nşr. Tâhâ Hüseyin (Kahire: ed-Dârü’l-Mısriyye li’t-Te’lif ve’t-Terceme, 1963), 17/9-38 vd.

⁴⁴ Kādî Abdülcebâr, *el-Muğnî*, 5/166, 170; a.mlf., *el-Muğnî fi ebvâbi’t-tevhîd ve’l-adl*, nşr. Ahmed Fuâd el-Ehvânî (Kahire: ed-Dârü’l-Mısriyye li’t-Te’lif ve’t-Terceme, 1963), 6(2)/10.

⁴⁵ Kādî Abdülcebâr, *Şerhu’l-usûli’l-hamse*, 709.

Bahsi edilen bütün bu durumlar, evvelce vurgulanan bütün önemine rağmen dil ehlinin maksadına ve lugavî delilin alanına müdahale anlamı taşımaktadır. Zira bahse konu durumların hepsinde ya dil ehlinin asıl maksadı değiştirilip yeni anlamlar üretilmekte ya da dil ehlinin vaz' eyleminde bulunmadığı bir hususta bir gurubun konvansiyonel biçimde yeni bir vaz' gerçekleştirmesi söz konusu olmaktadır. İstilah, teâ'rif ve yeni vaz' durumlarından her birinin dilde vuku bulduğuna yönelik Kādî'nin ifadelerinden kanıtlar bulunmaktadır. Araştırmamızın seyri, bu kanıtların aktarılıp analiz edilmesiyle devam edecektir. Toplumun örf (teâ'rif), şâri'in ise sem' yoluyla dile müdahale edebildiğinin kanıtı Kādî'nin aşağıdaki ifadeleridir:

“Muhakkak ki isimler şer'î, örfî ve lugavî şeklinde üçe ayrılmaktadır. Lugavî isimlere örnek, dilcilerin şu mahsus organlardan birini el, diğerini ise ayak diye adlandırmalarıdır. Örfî ismin örneği de toplumun belirli canlıya dâbbe (binek hayvanı) diye isim koymasındadır. Oysa bir isim olarak dâbbe, gerçekte yani dilin vaz'ı itibarıyla yeryüzünde yürüyen bütün her şeyi ifade edecek anlam genişliğine sahiptir. Toplumun bilinen şu muayyen kabî kârûre (testi) olarak adlandırması da örfî ismin başka bir örneğidir. Kârûre de aslında bir isim olarak “içerisinde başka bir şeyin karar kılabilirdiği, durduğu” mânasında olduğundan bu mânayı taşıyan her araç gerece teşmil edilebilecek anlam enginliğindedir. (Ancak her ikisinin de anlamlarına toplum tarafından müdahale edilerek bir daralmaya gidilmiştir.) Şer'î isimler ise medh-zemm (övgü-yergi) ve tazim-istihfaf (yüceltme-küçümseme) bildirenler ile bildirmeyenler anlamında dinî ve lâdinî (dinî olmayan) diye ikiye ayrılmaktadır. Dinî olanlar, yani övgü-yergi veya yüceltme-küçümseme ifade eden isimler, fâil kişiler için icra edilen mümin, fâsik ve kâfir gibi isimlerdir. Adı geçen anlamları taşımadığından “dinî olmayan” yani lâdinî şeklinde nitelenen isimlere örnek ise asıl itibarıyla dua anlamında kullanılırken sonradan şeriatla bildiğimiz mahsus ibadete isim olan salât (namaz) verilmektedir. Ayrıca dildeki vaz'ı hasebiyle büyüme ve temizlik mânasında olmasına rağmen yine sonradan şeriat yoluyla malın belli bir miktarını çıkartıp vermeye isim olan zekât da dinî olmayan isimlere başka bir örnektir. Salât ve zekât dışındaki benzer isimler de böyledir. Oruç (savm) ve hac gibi.”⁴⁶

Örfün dile müdahalesi için verilen örneklerden anlaşıldığı üzere, aslında dildeki ilk vaz'ı itibarıyla geniş bir anlam yelpazesine sahip olan sözcüklere toplum tarafından, anlamda daraltma operasyonu gerçekleştirilmektedir. Her ne kadar burada örneği verilmemiş olsa da esasında toplumun sözcüğün anlamını genişletme biçiminde de dile karışabildiğini bilmekteyiz. Nitekim dil ilimlerinde bunun çokça örnekleri bulunmaktadır. Meselâ “be's” kelimesi önceleri savaştaki şiddet anlamında kullanılıyorken daha sonra her türlü şiddet için kullanılmaya başlanmıştır. Şâri'in dile müdahalesi ise ya *İslâm, küfür* vb. kelimelerde olduğu gibi daha önce kelimenin Araplar tarafından bilinen mânasına yeni şartlar ve vasıflar eklenerek yepyeni bir anlamda kullanılmaya başlanması şeklinde olmuştur. Ya da “Eceliyle öldü” anlamındaki (مَاتَ حَتْفَ أَتْفِهِ) deyiminde olduğu üzere yeni kavramlar ve tabirlerin dile kazanılması tarzında gerçekleşmiştir.⁴⁷

Kādî, istilah ve teâ'rif biçiminde dile yönelik gerçekleştirilen müdahalenin, dil ehlinin, dilin vaz'ı itibarıyla lafızla kastettiği anlamın değiştirilmesi demek olduğunu hatırlatmaktadır. Buna göre,

⁴⁶ Kādî Abdülcebbar, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, 709.

⁴⁷ Câhiz, *Kitâbü'l-Hayevân*, nşr. Abdüsselam Muhammed Harun (Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi, 1969), 1/330-335; Süyûtî, *el-Müzhir fi 'ulûmi'l-luga*, nşr. Muhammed Ahmed Câdelmevlâ Bek-Ali Muhammed el-Bicâvî-Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim (Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, [t.y.]), 1/301-303. Süyûtî, ayrıca bu isimlerin tamamen şer'î bir anlam mı kazandığı yoksa sözlük anlamlarının devam mı ettiği hususuna da dikkat çekmekte ve bu konuda var olan tartışmaları nakletmektedir. Bunun için bk. *el-Müzhir*, 1/298-299.

gerek toplumun örf aracılığıyla dilde genişletmeye ve daraltmaya gidilmesi gerekse de belli bir meslek ve fen erbabının yeni ıstılahlar oluşturması esasında ehlü'l-lüganın asıl maksadının yerine yeni bir tür vaz' ve belirlenim anlamına gelmektedir. Kādî'nin bu durumu anlatan ifadeleri ise şunlardır:

“Birçok lafzın durumundan bildiğimiz üzere, bazen lafız, dilin asıl yapısı itibarıyla sahip olduğu mânadan bir tür teâ'rufa, yani örfî mânaya nakledilmektedir. Bazen de ıstılah yoluyla lafızda anlam değişimine gidilmektedir. Teâ'ruf ve ıstılahtan her birinin vasıtasıyla elde edilen yeni anlam, dilin asıl yapısında var olan anlamın karşıtıdır. Teâ'ruf ve ıstılahta elde edilen yeni anlam, dilin asıl vaz'ında var olan anlamdan, lafızla artık daha fazla öne çıkmakta ve görünür hale gelmektedir. Çünkü lafzı, asıl anlamından nakledip yeni anlamlara kavuşturma ıstılah ve teâ'rufun gereğidir.”⁴⁸

Bu metin, gayet sade bir anlatıyla örf ve ıstılah sonucunda elde edilen yeni anlamın, dilin esas yapısında var olan mânayla zıt ve karşıt bir anlama dönüştüğünü anlatmaktadır. Bundan çok daha önemlisi, örfün ve ıstılahın icat ettiği yeni anlamın, kelimenin eski anlamına nazaran daha fazla öne çıktığı ve artık lafız kullanımında akla ilk gelenin o olduğu gerçeğidir. Çünkü zaten toplumun örfü ve belirli bir ilim dalının oluşturduğu ıstılahın, bir eylem olarak amacı ve gerektirdiği sonuç, lafızdaki yeni durumun meydana gelmesidir. Dolayısıyla da örf ve ıstılah sonucunda elde edilen yeni anlamın öne çıkması, tam da olması gerekenin vuku bulmasıdır.

Dile müdahalenin başka bir türü olan, dilcilerin, kendisine dair düşünüp onun için herhangi bir lafız belirlemedikleri bazı anlamların bulunabileceği veya bu tür mânaların ortaya çıkabileceği ve dışarıdan dile müdahaleyle bu anlamlar için yeni vaz' eyleminde bulunabileceğine dair kanıt ise Kādî'ye ait aşağıdaki ifadedir:

“İsimleri nakletmenin câiz oluşuna delâlet eden şeye gelince bu, dilcilerin kendisine dair düşünüp hakikatini anlayarak onun için isim vazetme yoluna gitmedikleri bazı mânaların, ehlü's-şer' tarafından akdedilip hakikatinin anlaşılmasıdır. Dolayısıyla da böyle bir durumda ehlü's-şer'in, şeriat yoluyla anladıkları yeni anlamlar için dilden yeni isimler ödünç alıp kullanmalarının önünde herhangi bir engelin bulunmaması gerekir. Hatta bırakın buna engelin bulunabileceğini tam aksine hikmet zaten bunun böyle olmasını gerektirmektedir.”⁴⁹

Delillerin güç odaklı münasebetleri bağlamında diğer delillerin, dile müdahale hususuyla ilgili olarak en son şunu da belirtelim ki esas alınması bakımından Peygamber'in şer'î hükümler noktasındaki kastıyla eşit sayılan ehlü'l-lüganın maksadı, yukarıda anlatılan ıstılah, teâ'ruf ve ehlü's-şer'in yaptığı isim nakli şeklindeki yeni vaz' eyleminin söz konusu olmadığı durumlar için geçerlidir. Farklı bir deyişle, dil ehline ve tabii haliyle dile, kendi alanlarında tanınan yetki ve gücün mutlaklığı ancak adı geçen durumların bulunmadığı hallerde geçerlidir. Buna göre şayet ıstılah, teâ'ruf veya ehlü's-şer'in yeni vaz'ı söz konusu ise yetki ve güç anlamında bir istisnanın yapılması ve dilin kendi kayıtsız şartsız mutlak güç hakkından feragat etmesi gerekmektedir. Bu hususun en güçlü kanıtı, Kādî'nin konuyla ilgili kısa ama gayet açıklayıcı şu açıklamasıdır:

⁴⁸ Kādî Abdülcebbar, *el-Muğni*, 15/198. Kādî Abdülcebbar'ın bu görüş ve yaklaşımı daha sonra Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210) tarafından geliştirilmiştir. Râzî, lafzî delillerin kesinlik ifade etmeyeceğini öne sürmektedir. Râzî'nin lafzî delillerin kesinliğine engel olduğunu düşündüğü toplam on olasılık bulunmaktadır. Bunlardan biri de ona göre nakil, yani anlamın örf ve ıstılah yoluyla değiştirilip nakledilmesi ihtimalidir. Konuyla ilgili geniş bilgi için bk. Mehdi Cengiz, *Dilde Kesinlik Sorunu Anlatılabilmenin İmkânı*, (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2021), 167-173.

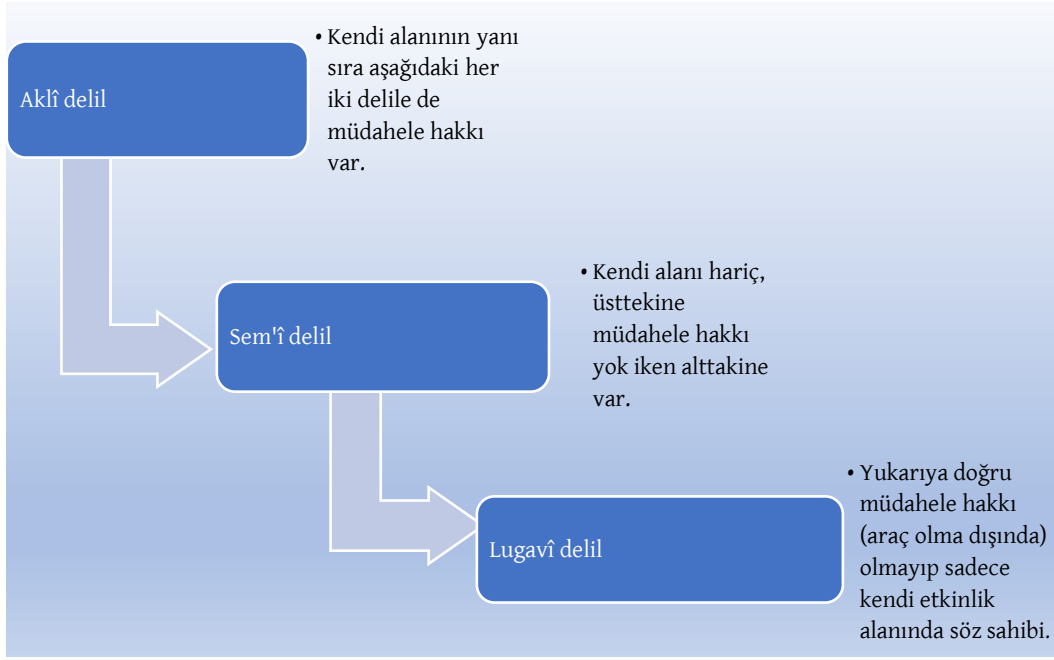
⁴⁹ Kādî Abdülcebbar, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, 476.

“İstilahın teâ'rufun, teâ'rufun ise dilin vaz'ından daha güçlü olduğunu bundan önce açıkladık. Güçlü olmak bakımından teâ'ruf, dilin vaz'ından daha önce gelir, çünkü teâ'rufun ıstılahla uyum ve irtibatı daha fazla olup dilin vaz'ını bu açıdan geride bırakmaktadır.”⁵⁰

Bu anlatı, dile müdahalenin en güçlü yolunun ıstılah oluşturma olduğunu ortaya koymaktadır. İkinci derecede ise gerek uyum gerekse de irtibat bakımından ıstılahla daha yakın duran toplumun örfünün geldiğini ifade etmektedir. En sonunda da ehlü'l-lüganın oluşturduğu vaz'ın bulunduğunu ve diğer iki yönteme kıyasla daha az güçlü olduğunu belirtmektedir. Netice itibarıyla şöyle bir tabloyla karşılaşmaktadır: Aklî delil, ıstılah yoluyla lugavî delile müdahalede bulunabildiği gibi dil yoluyla gelen sem'î delile (vahye) de gerek içerdiği lafızların tahlili şeklinde olsun gerekse de gramer kurallarının cevher-araz teorisi üzerinden analizi biçiminde olsun veya bu ikisinin dışında sem'î delilin yorumlanması tarzında olsun müdahale edebildiği anlaşılmaktadır. Bunun yanı sıra, aklî delilin bu karışma yetkisine karşın, lugavî delilin aklî delile müdahalede bulunamayacağı da ortaya çıkan başka bir veridir. Diğer taraftan sem'î delilin de lugavî delil gibi aklî delile herhangi bir müdahalede bulunamayacağı gerçeğinin bu bağlamda vurgulanması gerekir. Nitekim “aklî meselelere yönelik sem'î ile istidlâl yapılamaz, aksi takdirde kısır döngüye düşülür” denilen husus tamtamina bu son gerçekliği anlatır.⁵¹ Özce ifadesiyle aklî delil, diğer her iki delile de bir şekilde karışabilmektedir. Lugavî delil ise her iki delile de karışamaz. Sem'î delile gelince o, lugavîye müdahale edebiliyorken, aklî olanla ilgili böyle bir yetkisi bulunmamaktadır. Deliller arası ilişkinin hafızada somut halde yer edinebilmesi için bir tabloyla perçinlenmesi fayda barındıracaktır.

⁵⁰ Kādî Abdülcebbar, *el-Muğni*, 15/199.

⁵¹ Kelâm tartışmalarında sıkça dikkat çekilen bu ilkeyi Kādî de çok sık olarak hatırlatır hasımlarına. Örnek olması için bk. Kādî Abdülcebbar, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, 459, 464. Ancak bu hususun Mu'tezile kelâmında teklifle de ilişkili olduğunu unutmamak gerekir. Çünkü aklî teklif, sem'î teklifin aslıdır. Şayet aklî konuların sem'e ile bilindiği iddia edilirse bu, fer'in asla delâleti anlamına geleceğinden çelişkiye neden olacaktır. Kādî Abdülcebbar'ın bu konudaki ifadeleri şöyledir: Aklî teklifin alanına giren tevhid ve adaletle ilgili mevzular, ilk defa bilinme anlamında yani delâletin keşf (açığa ve gün yüzüne çıkarma) yönüyle sem'î delâletle öğrenilemez. Sem', şer'î delil olarak en fazla tevhid ve adaletle ilgili hususlara tekit ve pekiştirme yönüyle delâlet edebilir. Zira bu konularda akıl “asl”, sem'î ise “fer”dir. Fer'in asla delâleti ise câiz değildir. Kādî Abdülcebbar, *el-Muğni*, 16/354; 15/164; 5/197.

Şekil 5: Delillerin Güç Bakımından Birbirlerinin Alanlarına Müdahaleleri

Sonuç ve Değerlendirme

Kādî Abdülcebâr'ın sistemine dikkat kesilip ihtimamla incelendiğinde onun giriş katının teklif olduğu görülmektedir. Mükellefiyetlerin içinde bulunan tevhid, en dipteki çekirdek ve öz olması hasebiyle koza misali tüm sistem onun etrafında örülmektedir. Tevhid, Kādî Abdülcebâr'a ait fikriyat nehrinin suyunu akıtan mâna ve ruh mesabesindedir. Diğer bir ifadeyle, sistem hamurunun mayası ve itici gücü tevhid ve tevhide uygun şekilde tasavvur edilen adalet ilkeleridir. Bu iki ilke Kādî Abdülcebâr'ın düşüncesinin güvenlik alanıdır. Bu yüzden de her noktası tevhid ve adalet merkezli hakikat anlayışıyla kurulmuş bir zihne sahip olduğu anlaşılan Kādî, kendi zihninde bu ilkelere yönelik bir savunma hattı kurarak bunlara gelebilecek tehlikelere karşı zihninde barikatlar inşa etmektedir. İşte teklif, yani akıl sahibi canlının Tanrı tarafından yükümlü kılınmasının imkânı da bu zemin üzerinden inşa edilmektedir. Dahili ve harici tearuzlarla sarsıntılara karşı tevhid ve adaletle sağlam bir zemine oturtulduğu düşünülen sistemde teklif merkezi bir yer edinmektedir. Ancak bu merkezi konumuna rağmen o bile adalet eksenli Tanrı tasavvuruyla uyumlu ve ona hâlel getirmeyecek tarzda tasarlanmaya çalışılmaktadır.

Sisteme yüksek bir konumdan kuş bakışıyla bakıldığında onun temelde akliyyât ve nübüvvât şeklinde iki ana başlık altında sınıflamış olduğu görülmektedir. Adı geçen zemin ve içeriğe sahip bu sistemin gerek inşasında kullanılmak üzere gerekse de ona yönelen saldırılarda savunma hattı kurmak amacıyla temel üç delil türüyle kurulup korunduğu anlaşılmaktadır. Bunlar sırasıyla akfî, sem'î ve lugavî delillerdir. Sistemin muhtevasını oluşturan bahislerin yüzdelik dilimi dikkate alındığında en az miktardaki payın kendisinde olduğu anlaşılan lugavî delilin kendi alanı söz konusu olduğunda gerek sistemin inşası gerekse de korunması amacıyla Kādî tarafından sıklıkla

kullanılan delil türleri arasında bulunduğu gözlemlenmektedir. Bu bakımdan dilin bir delil olarak Kādî Abdülcebâr'ın sistemindeki yeri görmezden gelinip hafife alınmaz. Ne var ki buna rağmen, diğer iki delile kıyasla sistem kurulumunda -araç oluşu ve yan malzeme şeklindeki kullanımı istisna edilirse- kendisine hem daha az ihtiyaç duyulduğu için hem de güç bakımından diğer iki delilin müdahalelerine açık olduğundan altı doldurulmamış tespitlerde bulunarak abartılı ifadeler yoluyla onun sistemdeki yerinin abartılmaması hakkaniyete en uygun tavır olacaktır.

Şunu kesin olarak ifade edelim ki Kādî'nin sisteminin özüne inildiğinde dilin güç bakımından buradaki yerinin ilk başta tahmin edildiğinden daha düşük seviyede olduğu gözlemlenmektedir. Çünkü toplum, ilim dalları ve şer', dile karışabilmekte, bu yolla dilde anlam daralması ve genişlemesi oluşabilmekte veya yeni anlamlar üretilerek gerçekleştirilen yeni vaz' eylemleriyle bu anlamlara yeni lafızlar tayin edilebilmektedir. Kaldı ki bunun zaten böyle olması da gerekmektedir. Zira hayatın akışı içerisinde gelişen ve değişen insan algısının sonucu olarak bilimler de gelişip ilerlemekte ve her an yeni anlamlar ve kavramlara ihtiyaç hasıl olmaktadır. Kādî'nin ifadesiyle hikmet bunu zorunlu kılmaktadır. Tabii beri taraftan dilin sistemdeki yeriyle ilgili var olanın objektif tarzdaki ifadesi, dilin esas ve asıl alındığı yerlerdeki otoritesinin hafife alınması şeklinde de anlaşılması icap etmektedir. Çünkü sistemin aklî sahasında aklın tek otorite olarak görülmesi ve nübüvvât kısmında da Hz. Peygamber'in muradının merkeze alınması gibi isim ve sıfatların kullanımında da dil ehlinin maksadı esas alınmaktadır. Bunun yanında dil konularında karşılaşılabilecek her türlü problemin çözümünde de dilin yegâne tutamak olduğunu kabul etmek gerekmektedir.

Bir bakıma sonucunda sonucu yerine geçecek kısa bir paragrafla ifade edilecek olsa Kādî Abdülcebâr özelinde kelâm ilmiyle dil ilişkisinin temelde iki nokta altında toplandığı söylenebilir. Bunlardan ilki dille istidlâl veya bir istidlâl yöntemi olarak dili kullanma şeklinde gerçekleşmektedir. Bunun da kendi içinde dilin gramerini kullanma ve lafızların anlamlarından yola çıkarak karşı karşıya bulunulan kelâmî bir meseleyi tayin etmeye çalışma biçiminde ikiye ayrıldığı gözlemlenmektedir. İlişkinin ikinci ve son şekli ise dilin araç olmasından kaynaklı olarak kelâmî mevzuların önerme biçiminde dille ifade edilmesidir. Tabii bu sadece kelâm ile ilgili bir durum değil, diğer tüm ilim dalları ve hayatın bütününe yayılan bir olgu ve ihtiyaçtır.

Kaynakça

- Alkhattaf, Hasan. "Mu'tezilî Aklın Mahiyeti". Artuklu Akademi, 12/12, (2015), 122-131.
- Altunya, Hülya. "Kâdî Abdülcebbar'da Söz (Kelâm)-Anlam İlişkisi -Kasdu'l-Mütekellim Problemi Bağlamında-. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2009.
- Arslan, Hulusi. Mu'tezile'de İyilik ve Kötülük (Hüsün ve Kubuh) Problemi. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2021.
- Aslan, İbrahim. "Mutezile Kelâmında Düşünce (Nazar)-Bilgi İlişkisi -Kadı Abdülcebbar Örneği-". Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 51/1, (2010), 160-163.
- Aslan, İbrahim. Kadı Abdülcebbar'da Kelam Yöntemi. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2007.
- Aslan, İbrahim. Kâdî Abdülcebbar'a Göre Aklın ve Dilin Sınırlarında Kur'an. Ankara: Ankara Okulu, 2016.
- Aytepe, Mahsum. İlahi Yardım ve Özgürlük Diyalektiği (Mu'tezile'nin Lütuf Teorisi). İstanbul: Endülüs Yayınları, 2018.
- Barlak, Muzaffer. Kelâm'da Nübüvvet Tartışmaları: Bakıllânî ve Kâdî Abdülcebbar Örneğinde Eş'ariyye-Mu'tezile Kiritiği. Ankara: Ankara Okulu, 2015.
- Bulğen, Mehmet. "Klasik Dönem Kelâmında Dilin Gücü". Nazariyat: İslâm Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi, 5/1 (Nisan 2019), 37-58.
- Bulğen, Mehmet. Kelâm Atomculuğu ve Modern Kozmoloji. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2015.
- Butur, Ali. Cessas ve Kâdî Abdülcebbar'ın Kıyas Anlayışlarının Karşılaştırılması. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Câhiz. Kitâbü'l-Hayevân. nşr. Abdüsselam Muhammed Harun. 1. Cilt. Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi, 1969.
- Cengiz, Mehdi. Dilde Kesinlik Sorunu Anlatılabilmenin İmkânı. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2021.
- Demir, Osman. Kâdî Abdülcebbar'da İnsan Psikolojisi Güdüler (Devâî) ve İnsan Davranışı Üzerindeki Etkileri. Bursa: Emin Yayınları, 2013.
- Ebû Sa'de', Mehri Hasan. el-İtticahü'l-aklî fî müşkileti'l-ma'rife inde'l-Mu'tezile. Kahire: Dârü'l-Fikri'l-Arabî, 1993.
- Ebû Zeyd, Nasr Hamid. İşkâliyyâtü'l-kırâe ve âliyyâtü't-te'vîl. Beyrut: el-Merkezü's-Sekâfiyyü'l-Arabî, 1996.
- Eraslan, Abdulvasıf. Kâdî Abdülcebbar'da Haber Nazariyesi. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2019.
- Güdekli, Hayrettin Nebi. "Kelâmî Yöntem Teorisi (Gâibin Şâhide Kıyası)". İslam Düşüncesinde Teoriler. 1. Cilt. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2021.

- İbn Fûrek, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen el-İsfahânî. Mücerredü Makâlâti's-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî. nşr. Daniel Gimaret. Beyrut: Dârü'l-Meşrik, 1986.
- İbn Teymiyye, Der'ü te'âruzi'l-'akl ve'n-nakl. nşr. Muhammed Reşad Salim. 1. Cilt. Riyad: Câmîatü'l-İmam Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, 1979.
- Kādî Abdülcebbâr. el-Muğnî fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-'adl. 15. Cilt. Kahire: ed-Dârü'l-Mısriyye li't-Te'lîf ve't-Terceme, 1963.
- Kādî Abdülcebbâr. el-Muğnî fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-'adl. nşr. Ahmed Fuâd el-Ehvânî. 6/1. Cilt. Kahire: ed-Dârü'l-Mısriyye li't-Te'lîf ve't-Terceme, 1963.
- Kādî Abdülcebbâr. el-Muğnî fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-'adl. nşr. Emîn el-Hûlî. 16. Cilt. Kahire: eş-Şeriketü'l-Arabî li't-tıbâa ve'n-neşr, 1960.
- Kādî Abdülcebbâr. el-Muğnî fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-'adl. nşr. İbrâhim Medkûr. 12. Cilt. Kahire: ed-Dârü'l-Mısriyye li't-Te'lîf ve't-Terceme, 1963.
- Kādî Abdülcebbâr. el-Muğnî fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-'adl. nşr. Muhammed Mustafa Hilmi-Ebü'l-Vefâ Ganîmî. 4. Cilt. Kahire: ed-Dârü'l-Mısriyye li't-Te'lîf ve't-Terceme, 1963.
- Kādî Abdülcebbâr. el-Muğnî fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-'adl. nşr. Muhammed Ali en-Neccâr-Abdülhalîm en-Neccâr. 11. Cilt. Kahire: ed-Dârü'l-Mısriyye li't- Te'lîf ve't-Terceme, 1963.
- Kādî Abdülcebbâr. el-Muğnî fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-'adl, nşr. Mahmûd Muhammed Hudayrî. 5. Cilt. Kâhire: ed-Dârü'l-Mısriyye li't-Te'lîf ve't-Terceme, 1963.
- Kādî Abdülcebbâr. el-Muğnî fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-'adl. nşr. Ahmed Fuâd el-Ehvânî. 6/2. Cilt. Kahire: ed-Dârü'l-Mısriyye li't-Te'lîf ve't-Terceme, 1963.
- Kādî Abdülcebbâr. el-Muğnî fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-'adl. nşr. Ebü'l- Alâ Afîfî. 13. Cilt. Kahire: ed-Dârü'l-Mısriyye li't-Te'lîf ve't-Terceme, 1963.
- Kādî Abdülcebbâr. el-Muğnî fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-'adl. nşr. İbrâhim Ebyârî. 7. Cilt. Kahire: ed-Dârü'l-Mısriyye li't-Te'lîf ve't-Terceme, 1963.
- Kādî Abdülcebbâr. el-Muğnî fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-'adl. nşr. Mustafa es-Sekkâ. 14. Cilt. Kahire: ed-Dârü'l-Mısriyye li't- Te'lîf ve't-Terceme, 1963.
- Kādî Abdülcebbâr. el-Muğnî fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-'adl. nşr. Tâhâ Hüseyin. 17. Cilt. Kahire: ed-Dârü'l-Mısriyye li't-Te'lîf ve't-Terceme, 1963.
- Kādî Abdülcebbâr. el-Muğnî fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-'adl. nşr. Tevfik Tavîl-Saîd Zâyid. 8. Cilt. Kahire: ed-Dârü'l-Mısriyye li't-Te'lîf ve't-Terceme, 1963.
- Kādî Abdülcebbâr. Kitâbu'l-Mecmû' fi'l-muhît bi't-teklîf. nşr. Daniel Gimaret- J. J. Hoube. 2. Cilt. Beyrut: Dârü'l-Meşrik, 1986.
- Kādî Abdülcebbâr. Kitâbu'l-Mecmû' fi'l-muhît bi't-teklîf. nşr. J. J. Houben. 1. Cilt. Beyrut: Matba'atü'l-Katûlîkiyye, 1962.
- Kādî Abdülcebbâr. Kitâbu'l-Mecmû' fi'l-muhît bi't-teklîf. nşr. Jan Peters. 3. Cilt. Beyrut: Dârü'l-Meşrik, 1999.

- Kādî Abdülcebbâr. Müteşâbihü'l-Kur'ân. nşr. Adnan Muhammed Zerzur. 2. Cilt. Kahire: Dâru't-Türas, 1969.
- Kādî Abdülcebbâr. Şerhu'l-usûli'l-hamse. nşr. Abdülkerim Osman. Kahire: Mektebetu Vehbe, 1996.
- Kādî Abdülcebbâr. Tesbîtü delâilî'n-nübüvve. nşr. Abdülkerim Osman. 1. Cilt. Beyrut: Dâru'l-Arabiyye, 1966.
- Kâsımî, Ahmed b. Muhammed b. Salah eş-Şerkî. İddetü'l-ekyâs fî şerhi maâni'l-esâs. San'a: Dâru'l-Hikmeti'l-Yemâniyye, 1995.
- Koloğlu, Orhan Şener. "Fenâ: Son Dönem Mutezilesinde Teklîfin Sonlandırılması Üzerine Tartışmalar". Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 18/1 (2009), 425-468.
- Koloğlu, Orhan Şener. Cübbâiler'in Kelâm Sistemi. İstanbul: İSAM, 2011.
- Macit, Yüksel. Mu'tezilenin Fıkıh Usûlü Anlayışı. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2000.
- Maraz, Hüseyin. "Kādî Abdulcebbâr'ın Düşüncesinde Teklîfin Gayesel Yorumu". İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 6/1 (Bahar, 2015), 239-275.
- Maşalı, M. Emin. "Kādî Abdülcebbâr'da Dilsel Delâlet". Marife, 3/3 (Kış 2003), 154-162.
- Memiş, Murat. Mu'tezilî Bir Bakışla Bilgi Problemi. Ankara: Sarkaç Yayınları, 2011.
- Osman, Abdülkerim. Nazariyyetü't-teklîf: Ârâu'l-Kādî Abdülcebbâr el-kelâmiyye. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1971.
- Râzî, Fahreddin. Nihâyetü'l-'ukûl fî dirâyeti'l-usûl. nşr. Said Abdüllatif Fude. 3. Cilt. Beyrut: Darü'z-Zehair, 2015.
- Saleh, Fauzan. The Problem of Evil in Islamic Theology: A Study on the Concept of al-Qabih in al-Qady Abd al-Jabbar al-Hamdan's Thought. Canada: Mc Gill University, 1992.
- Süyûtî. el-Müzhir fî 'ulûmi'l-luga. nşr. Muhammed Ahmed Câdelmevlâ Bek-Ali Muhammed el-Bicâvî-Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim. 1. Cilt. Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, [t.y.].
- Tümer, Günay. "Brahmanizm". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 6/329-333. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Nübüvvet". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 33/279-285. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Yılmaz, Özlem. Mu'tezile Kelâmında Teklîf Anlayışı. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011.
- Yürdagür, Metin. "Haşviyye". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 16/426-427. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Zeyne, Hüsnî. el-Akl inde'l-Mu'tezile -Tasavvuru'l-Akl inde'l-Kādî Abdilcebbâr-. Beyrut: Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, 1978.